

SOU

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Rodinné a pracovní dráhy mladých: holistická perspektiva

Jana Chaloupková

Tuto práci recenzovaly:
PhDr. Štěpánka Pfeiferová
PhDr. Anna Šťastná

Tyto Sociologické studie vznikly v rámci juniorského projektu „Proměny rodinných a pracovních drah v České republice“, podpořeného grantem Grantové agentury Akademie věd České republiky č. KJB700280802. Publikace byla vydána za podpory Výzkumného záměru Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., „Sociologická analýza dlouhodobých sociálních procesů v české společnosti v kontextu evropských integračních politik, rozvoje znalostní společnosti, lidského, sociálního a kulturního kapitálu“, č. AV0Z70280505.

Obsah

Abstrakt	7
Abstract	8
Abstrakt	9
Úvod	11
1. Teoretická východiska: perspektiva životní dráhy	15
1.1. Životní dráha a pracovní zapojení	17
1.2. Od konceptu rodinného cyklu k rodinné dráze	18
2. Metody kvantitativní analýzy životní dráhy	21
2.1. Základní pojmy využívané ve výzkumu životní dráhy	21
2.2. Přístup zaměřený na události	22
2.3. Přístup zaměřený na trajektorie	23
2.3.1. Data a software pro analýzu sekvencí	24
2.3.2. Jak redukovat komplexitu sekvencních dat? Metoda optimálního seskupování	26
2.3.3. Jak měřit variabilitu trajektorií?	28
2.3.4. Když jedna dimenze nestačí. Analýza vícedimenzionálních trajektorií	30
3. Použitá data a jejich úpravy	31
3.1. Výzkumné šetření ISSP Rodina a gender role 2002	31
3.1.1. Partnerská a rodinná historie	32
3.1.2. Pracovní historie	33
3.2. Rekonstrukce rodinných a pracovních drah	33
3.2.1. Partnerská dráha	34
3.2.2. Rodičovská dráha	35
3.2.3. Pracovní dráha	35
3.2.4. Sloučení trajektorií	36
3.3. Postup analýzy	39
4. Rodinné dráhy	40
4.1. Typy rodinných drah mezi 18 a 35 lety	41
4.2. Diferenciace typů rodinných drah podle vzdělání a kohorty narození	49

4.3. Roste variabilita rodinných drah?	51
4.4. Závěr	55
Příloha 4.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování rodinných drah	55
5. Pracovní dráhy	56
5.1. Faktory ovlivňující pracovní zapojení žen	57
5.1.1. Kontext podmínek skloubení práce a rodiny	57
5.1.2. Ekonomické přístupy	60
5.1.3. Teorie preferencí Catherine Hakim	61
5.2. Analýza pracovních drah mezi 18 a 35 lety	62
5.2.1. Základní popis pracovních drah mezi 18 a 35 lety	63
5.2.2. Roste variabilita pracovních drah?	65
5.2.3. Typy pracovních drah mezi 18 a 35 lety	68
5.2.3.1. Typy pracovních drah žen mezi 18 a 35 lety	70
5.2.3.2. Pracovní dráhy žen a postoje	73
5.2.3.3. Typy pracovních drah mužů mezi 18 a 35 lety	75
5.3. Závěr	76
Příloha 5.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování pracovních drah	77
6. Souběh pracovních a rodinných drah	78
6.1. Pracovní a rodinné dráhy žen mezi 18 a 35 lety	80
6.2. Pracovní a rodinné dráhy mužů mezi 18 a 35 lety	82
6.3. Závěr	84
Příloha 6.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování souběhu rodinných a pracovních drah	85
Příloha 6.2. Typické rodinné a pracovní trajektorie (medoidy) v jednotlivých typech	86
Závěr	87
Literatura	91
Přílohy	97
Shrnutí	113
Summary	115
Zusammenfassung	117
O autorce	119

Rodinné a pracovní dráhy mladých: holistická perspektiva

Jana Chaloupková

Abstrakt

Tato studie se věnuje analýze pracovních a rodinných drah mezi 18 a 35 lety v České republice. Vychází z perspektivy životní dráhy a představuje nově se rozvíjející metody zaměřující se na studium trajektorií v jejich celku. Využívá metod analýzy sekvencí, které umožňují komplexně popsat průběh životní dráhy a odhalit vzorce podobných trajektorií. Analýza sekvencí rovněž poskytuje nástroje pro zkoumání diverzity životních drah a jejich vývoje v čase. Tato studie vychází z dat výzkumného šetření ISSP 2002 Rodina a gender role, které bylo v České republice doplněno o modul pracovní a rodinné historie. S použitím metody optimálního seskupování (optimal matching) jsou identifikovány typy raných rodinných a pracovních drah lidí narozených v letech 1919–1967. Analýzy dokumentují, že i ve starších kohortách můžeme nalézt určitou pluralitu rodinných a profesních startů. Pracovní dráhy se odlišují věkem nástupu do zaměstnání a délkou studia a v případě žen rovněž délkou přerušení pracovního zapojení z důvodu péče o děti. Díky prodlužování studia můžeme v nejmladší kohortě paradoxně zaznamenat snížení variability situací na počátku pracovní dráhy, poté se ale celkově variabilita pracovních drah zvyšuje.

Klíčová slova

analýza sekvencí, pracovní dráhy, rodinné dráhy, životní dráha, vstup do dospělosti

Work and Family Trajectories of Young People: A Holistic Perspective

Jana Chaloupková

Abstract

This study is devoted to an analysis of the work and family trajectories of young people between the ages of 18 and 35 in the Czech Republic. The study applies the life-course perspective and introduces newly developing methods that study trajectories in a holistic way. It uses sequence analysis methods, which provide a complex description of the course of a life trajectory and reveal the patterns of similar trajectories. Sequence analysis also provides tools with which to investigate the diversity of life trajectories and their development over time. This study uses data from the ISSP 2002 Family and Gender Role, which in the Czech Republic included a module on work and family history. The optimal matching method is used to identify types of early work and family trajectories of people born between 1919 and 1967. The analyses show that even among older age cohorts it is possible to find a plurality of family and career starts. Work trajectories vary by the age at which a person starts work, the duration of study, and, in the case of women, by the length and the number of the family care breaks. The longer period of time spent studying in the youngest cohort paradoxically signifies reduced variability of situations at the start of the work trajectory, but later the overall variability of work trajectories increases.

Keywords

sequence analysis, work trajectories, family trajectories, life course, transition to adulthood

Familiäre und berufliche Laufbahnen junger Menschen: die holistische Perspektive

Jana Chaloupková

Abstrakt

Die vorliegende Studie widmet sich der Analyse beruflicher und familiärer Laufbahnen junger Menschen zwischen 18 und 35 Jahren in Tschechien. Sie geht aus von der Perspektive der Lebensbahn und stellt neue, in der Entwicklung befindliche Verfahren zum Studium kompletter Trajektorien vor. In diesem Verfahren werden Sequenzanalysen genutzt, mit denen der Verlauf der Lebensbahn in komplexer Weise beschrieben werden kann, gleichfalls ermöglicht die Sequenzanalyse die Aufdeckung von Mustern ähnlicher Trajektorien. Des weiteren stellt die Sequenzanalyse ein Instrument zur Untersuchung der Diversität von Lebensbahnen und ihrer zeitlichen Entwicklung dar. Die Studie basiert auf Daten der Erhebung ISSP 2002 „Familie und Gender-Rollen“, die für Tschechien um das Modul der Berufs- und Familiengeschichte ergänzt wurden. Unter Anwendung der Methode der optimalen Übereinstimmung (Optimal Matching) werden Typen früher familiärer und beruflicher Laufbahnen von Menschen der Geburtsjahrgänge 1919–1967 identifiziert. Die Analysen dokumentieren, dass auch in den älteren Kohorten eine gewisse Pluralität von familiären und beruflichen Anfängen zu finden ist. Die beruflichen Laufbahnen unterscheiden sich hinsichtlich des Alters bei Beginn der Berufstätigkeit, der Studiendauer und bei Frauen gleichfalls hinsichtlich der Dauer der Unterbrechung der Berufstätigkeit wegen Kindererziehung. Paradoxaerweise ist in der jüngsten Alterskohorte eine geringere Variabilität zu Beginn der beruflichen Laufbahnen zu verzeichnen, die auf Verlängerungen des Studiums zurückzuführen ist, wobei sich die Gesamtvariabilität der beruflichen Laufbahnen danach jedoch erhöht.

Schlüsselwörter

Sequenzanalyse, berufliche Laufbahnen, familiäre Laufbahnen, Lebensbahn, Eintritt ins Erwachsenenalter

Úvod

Tato studie vychází z perspektivy životní dráhy a přístupu zaměřeného na studium trajektorií v jejich celku a věnuje se analýze pracovních a rodinných drah mezi 18 a 35 lety věku lidí narozených do roku 1967. Předkládaná studie je dílčím výstupem juniorského grantového projektu „Proměny rodinných a pracovních drah v České republice“, podpořeného Grantovou agenturou Akademie věd České republiky (č. KJB700280802).

Koncept životní dráhy se v sociálních vědách rozvíjí v posledních několika desetiletích [Levy, Krüeger 2001; Giele, Elder 1998] a získává vzrůstající pozornost i v rámci studia vztahu pracovních a rodinných uspořádání [Moen, Sweet 2004]. Moen a Sweet poukazují na to, že pracovní dráha a rodinná dráha se vyvíjejí souběžně a jsou vzájemně úzce propojeny, a proto je třeba je zkoumat společně, a nikoli každou zvlášť. Studium vztahů práce a rodiny by se mělo podle jejich názoru posunout od dichotomického vnímání práce a rodiny k dynamickému přístupu, který bere v úvahu proměnlivost rodinných a pracovních uspořádání v čase a jejich zakotvení v širším historickém, institucionálním, sociálním a kulturním kontextu [Moen, Sweet 2004; Moen 2003].

Koncept životní dráhy klade důraz na vzájemnou provázanost událostí či stavů, kterými jedinec v životě postupně prochází. Poukazuje na to, že životní události a situace jsou ovlivněny nejen individuálními a strukturními faktory, ale i událostmi nebo situacemi, které jim předcházely. Obrat pozornosti ke studiu životních drah je spojen s rozšířením sběru longitudinálních dat a rozvojem metod jejich statistické analýzy. Změny životních drah, ke kterým dochází v současných vyspělých společnostech, zahrnují celý soubor změn sahajících od rozšiřování palety životních uspořádání, přes rozvolňování pořadí jednotlivých životních událostí a změny jejich časování. Je proto vhodné se při zkoumání životních drah zaměřovat nejen na to, kdy se jednotlivé životní události odehrávají, ale i v jakém pořadí [Billari 2003]. Na rozdíl od perspektivy založené na analýze historie událostí, která se soustředí především na časování jednotlivých událostí v životní dráze, umožňuje holistický přístup, tzv. analýza sekvencí, uchopit životní trajektorie jakožto celek – jako sekvenci stavů [Billari 2005, 2001]. Analýza sekvencí poskytuje nástroj, který umožňuje systematickou deskripci životních drah a odhalení typů podobných trajektorií.

Tato studie si klade dva cíle. Zaprvé, jejím cílem je představit soubor nově se rozvíjejících metod, které umožňují studovat životní dráhy jako sekvence stavů. Metoda sekvenční analýzy a zejména metoda optimálního seskupování (optimal matching) představují nově se rozvíjející proud studia životní dráhy a byly již aplikovány v celé řadě studií zaměřujících se na přechod do dospělosti [Robette 2008], studium rodinných drah [Elzinga, Liefbroer 2007], studium vstupu na pracovní trh [Brzinsky-Fay

2006; Scherer 2001] či na trajektorie přechodu do důchodu [Aisenbrey, Fasang 2007]. Výhodou tohoto přístupu je i to, že dovoluje zkoumat souběh životních drah v různých oblastech života, např. provázanost rodinných a pracovních drah [Widmer, Ritchard 2008; Aassve et al. 2007] či provázanost pracovních, rodinných a rezidenčních drah [Polock 2007].

Za druhé, s použitím metod analýzy sekvencí se zaměříme na studium pracovních a rodinných drah v období mezi 18 a 35 lety věku. Pro účely této práce toto období označujeme jako rané rodinné a pracovní dráhy. Tato studie se věnuje třem základním otázkám. Zaprvé, je možné nalézt odlišné typy raných rodinných a pracovních trajektorií? Zadruhé, pokud ano, jaké faktory ovlivňují jejich diferenciaci? Liší se typy rodinných a pracovních drah podle vzdělání a podle kohorty narození? Existovala pluralita rodinných a profesních startů i před rokem 1989? Třetí otázkou, na kterou se v této práci pokusíme odpovědět, je to, zda se v průběhu času stávají rodinné a pracovní dráhy rozmanitějšími a variabilnějšími. Můžeme pozorovat větší diferenciaci raných životních drah v nejmladší kohortě, která vstoupila do dospělosti těsně před rokem 1989?

Analýzy budou vycházet z dat výzkumného šetření ISSP 2002 Rodina a Gender role, jehož součástí byl v České republice i modul otázek zaměřených na partnerskou, rodinnou a pracovní historii. Tato data umožňují analyzovat kombinaci rodinných a pracovních drah a je možné je využít pro analýzu trajektorií v jejich celku. Na rozdíl od průřezových dat, která srovnávají pracovní zapojení v různých obdobích rodinné dráhy v jednom časovém bodě a neberou tak ohled na možné změny strukturních podmínek, longitudinální data umožňují zachytit změny v průběhu individuální životní dráhy [Blossfeld, Drobnič 2001].

Výzkum životní dráhy z holistické perspektivy je ze své povahy retrospektivní a historický – můžeme studovat jen ty, kteří již dosáhli určitého věku a kteří již prošli přinejmenším určitým úsekem životní dráhy. Z tohoto důvodu jsme předmět zkoumání omezili horní věkovou hranicí a zaměřili jsme se pouze na počáteční fázi profesních a rodinných drah omezenou věkem 35 let. Na základě dostupných dat tudíž sledujeme osoby narozené do roku 1967. Pokud bychom chtěli zkoumat delší období životní dráhy, řekněme do padesáti let, museli bychom do analýzy zařadit jen ty dotázané, kterým bylo v době sběru dat padesát let nebo více, a tudíž bychom výrazně redukovali velikost analyzovaného datového souboru. Z toho vyplývá i další omezení, a sice to, že životní dráhy můžeme zkoumat jen z určitého časového odstupu. K zachycení raných rodinných drah lidí narozených v průběhu 70. let 20. století s využitím holistického přístupu by bylo potřeba si ještě několik let počkat. Rané životní dráhy lidí, kterým je dnes 18 let, bude možné zkoumat až po roce 2026, kdy dosáhnou 35 let, a pokud by nás zajímalo delší období životní dráhy, tak ještě později. Naše data umožňují srovnání raných profesních a rodinných drah, které se odehrávaly ještě před rokem 1989 s rodinnými a pracovními drahami nejmladší kohorty, která již prožívala většinu ze sledovaného úseku životní dráhy v nových sociálních, politických a ekonomických podmínkách po roce 1989. Přestože tato data neumožňují plně pokrýt změny rodinného chování, jejichž nositeli jsou lidé narození v 70. letech a později, použitá data představují jedinečný zdroj pro studium proměn životních drah v období 13 let následujících po pádu komunistického režimu. Mohou tak přispět k lepšímu porozumění diferenciace raných pracovních a rodinných drah v České republice a odpovědět na otázku, zda je možné najít určitou pluralitu rodinných a pracovních drah i před rokem 1989.

Předkládané sociologické studie jsou rozděleny do šesti hlavních kapitol. První kapitola vymezuje základní teoretická východiska práce a stručně shrnuje teoretické předpoklady konceptu životní

dráhy. Podrobněji se zaměřuje na dvě klíčové dimenze životní dráhy: na pracovní a rodinnou dráhu a představuje rovněž hypotézy o rostoucí de-standardizaci životních drah.

Druhá kapitola se věnuje metodologickým přístupům ke kvantitativnímu zkoumání životní dráhy. Nejprve stručně rozlišuje dva přístupy: přístup zaměřený na studium jednotlivých událostí životní dráhy a holistický přístup zaměřený na trajektorie v jejich celku. Druhý přístup, který se opírá o tzv. analýzu sekvencí, bude v následujících kapitolách využit ke studiu rané fáze rodinných a pracovních drah v České republice. Vzhledem k tomu, že holistická analýza životní dráhy patří mezi poměrně nové metody analýzy a není široce známá, zaměří se tato kapitola podrobněji na vysvětlení jejích principů a zejména na představení metody optimálního seskupování (optimal matching).

Třetí kapitola popisuje použitá data a přibližuje postup konstrukce pracovních a rodinných drah. Rekonstrukce trajektorií je náročná na kvalitu dat, a proto se v této kapitole věnujeme analýze chybějících dat a tam, kde to bylo možné, i ověřování validity odpovědí.

Těžištěm práce jsou kapitoly čtyři až pět, které se věnují postupně analýze rodinných a pracovních drah a posléze analyzují souběžně průběh rodinných a pracovních drah v období mezi 18 a 35 lety věku. Čtvrtá kapitola se zaměřuje samostatně na rodinné dráhy a sleduje časování a následnost tří tranzicí rané fáze rodinné dráhy: vstupu do partnerského soužití, vstupu do manželství a narození prvního dítěte a případných dalších změn partnerského a rodinného uspořádání (např. rozpad prvního partnerství, vstup do druhého partnerského soužití), kterými jedinec do svých 35 let prošel. V následujících dvou kapitolách se soustředíme na charakter pracovního zapojení ve věku mezi 18 a 35 lety. Nejprve stručně popíšeme hlavní typy pracovních drah mužů a žen a poté přesuneme pozornost k analýze souběhu pracovních a rodinných drah. V analýzách pracovních drah analyzujeme muže a ženy samostatně.

Studii uzavírá závěr, který shrnuje zjištění analýz a diskutuje omezení použitých metod a dat. V závěru se věnujeme i otázce, jaký můžeme očekávat další vývoj raných rodinných a pracovních drah. Práci doplňují přílohy, které dokumentují dotazník pracovní a partnerské historie použitý při sběru českých dat výzkumného šetření ISSP 2002.

1. Teoretická východiska: perspektiva životní dráhy

Tato kapitola stručně shrnuje základní východiska perspektivy životní dráhy a představuje základní dimenze, které ve vzájemném působení formují životní dráhu. V druhé části se tato kapitola podrobněji zaměří na dvě klíčové dimenze životní dráhy: pracovní a rodinnou dráhu. Výklad této kapitoly bude postupovat od obecných východisek teorie životní dráhy po konkrétní otázky týkající se změn životní dráhy a její de-standardizace.

Perspektiva životní dráhy je interdisciplinární přístup, který se rozvíjí v sociálních vědách, zejména v sociologii, psychologii, ve výzkumu stáří a v demografii od 60. let 20. století.¹ Perspektiva životní dráhy klade důraz na dimenzi času a proces individuálního stárnutí. V centru jejího zájmu leží otázka vztahu jedince a sociální struktury a otázka, jaké mají širší kulturní a ekonomické změny dopady na průběh individuálních životů. Na individuální životní dráhu pohlíží jako na výslednici vzájemného působení mikro-sociálních a makro-sociálních faktorů. Důraz na zkoumání institucionálních vlivů je charakteristický pro evropskou tradici výzkumu životní dráhy. Tyto studie se soustředí na to, jak instituce, jako je pracovní trh nebo sociální stát, regulují tranzice v různých oblastech života. Naproti tomu americká tradice zkoumání životní dráhy, spojená zejména s Glenem Elderem, se zaměřuje na to, jak historické okolnosti formují životní dráhy odlišných kohort a jaký vliv na formování životní dráhy má sociální okolí [Marshal, Mueller 2003; Heinz 2003; Levy, Krüeger 2001].

Studium životní dráhy klade do popředí otázku časování a následnosti sociálně definovaných událostí a rolí, které v průběhu života jedinec zaujímá. Koncept životní dráhy byl poprvé vymezen americkým sociologem Leonardem Cainem v roce 1964 ve stati „Life Course and Social Structure“ [Havlíková 2007; Lalive D’Epinay et al. 2005; Marshal, Mueller 2003]. Počátky paradigmatu životní dráhy v sociologii jsou spojeny s pracemi Matildy Riley a Bernice Neugarten věnujícími se věkové stratifikaci a věkovým normám. Klasickou sociologickou studií, která formulovala základní principy, jež působí na formování životní dráhy (viz níže), je práce Glena Eldera *Children of the Great Depression* [1974]. Elder v této studii zkoumal dopady ekonomické krize 30. let 20. století a na základě srovnání dvou kohort narozených zhruba desetiletí od sebe ukázal, že strukturální podmínky a okolnosti, ve kterých jedinec vyrůstá, mají významný vliv na jeho další životní dráhu [Lalive D’Epinay et al. 2005].

Pojem životní dráha umožňuje zachytit souvislost jednotlivých událostí a zkušeností (minulých, přítomných i budoucích), se kterými se jedinec v průběhu svého života setkává. Pojem životní dráha

¹ V české sociologické literatuře např. Alan [1989], Hamplová et al. [2006]. Někteří čeští autoři používají namísto pojmu „životní dráha“ pojem „životní běh“ [např. Havlíková 2007].

odkazuje na postupnost (sekvenci) sociálně definovaných událostí a rolí, kterými jedinec prochází v průběhu života. Koncept životní dráhy navazuje na koncept životního cyklu. Pojem životní cyklus se váže na biologické procesy zrání a stárnutí a zpravidla rozlišuje určitá pevně vymezená univerzální vývojová stádia, kterými jedinec v průběhu života prochází. Životní či rodinný cyklus (viz dále) lze chápat jako model životní dráhy vymezující sled hlavních životních etap [srov. Alan 1989]. Na rozdíl od konceptu životního cyklu ale koncept životní dráhy dovoluje postihnout rozmanitost životních událostí, kterými jedinec reálně prochází. Zároveň na rozdíl od konceptu životního cyklu zdůrazňuje zakotvenost životních uspořádání i prožívání procesu stárnutí v místě a čase (generační rozdíly, vliv historických událostí) [Giele, Elder 1998: 22–23]. Perspektiva životní dráhy se opírá o myšlenku, že existují určitá sociální očekávání týkající se věku a vhodného časování významných životních událostí, jako je např. dokončení studia, sňatek, narození dítěte, počátek nebo konec ekonomické aktivity či odchod od rodičů [Settersten 2003; Kohli 1986: 271]. Předpokládá se, že si každá společnost vytváří jakési sociální hodiny, systém formálních (např. věk dosažení zletilosti, věk povinné školní docházky) či neformálních pravidel, která určují, jaké jednání a jaké role přísluší určitému věku (*age-appropriate*) a kdy a v jakém pořadí by se měly v životě odehrát významné životní tranzice [Vidovičová, Gregorová 2007; Settersten 2003]. Neformální věkové normy zahrnují představy o ideálním věku, ve kterém má dojít k určité životní události, či přesvědčení o tom, kdy je člověk na něco ještě příliš mladý nebo už příliš starý.

Principy perspektivy životní dráhy systematicky shrnuli Glen Elder a Janet Giele a vymezili čtyři vzájemně propojené principy formující životní dráhu [Giele, Elder 1998]. První princip odkazuje na to, že lidský život je zakotvený v historickém čase a místě a je ovlivněn institucionálním nastavením. Životy lidí jsou ovlivňovány historickými událostmi, ale tento vliv může mít rozdílné dopady na lidi různého věku (efekt období versus efekt kohorty). Tyto podmínky vytvářejí určitou strukturu příležitostí [ibid.]. Dalším principem, který teorie životní dráhy zdůrazňuje, je provázanost životních drah blízkých a vliv sociálních okolí (princip provázanosti životů (*linked lives*)). Tento princip odkazuje na to, že životní dráha jedince se utváří ve vzájemných interakcích s jeho blízkými (s rodiči, partnerkou či partnerem, přáteli atd.) a je zakotvena v nejbližším sociálním prostředí [ibid.]. Poukazuje rovněž na to, že životní dráhy blízkých jsou spolu úzce spojeny a určité události nebo změny mají významné dopady i na životy blízkých.² Na makroúrovni tento princip rovněž odkazuje na roli sociálních norem a očekávání týkajících se věku. Za třetí, koncept životní dráhy vychází z předsvědčení, že jedinec je aktivním subjektem, který utváří svoji životní dráhu svým jednáním a tím, že sleduje určité individuální cíle a rozhoduje se v závislosti na možnostech a omezeních, se kterými se setkává [ibid.]. Poslední dimenzí, která formuje průběh životní dráhy a která je výslednicí působení výše uvedených principů, je (na)časování životních událostí. Tento princip upozorňuje na to, že dopady určité životní tranzice se mohou lišit podle toho, kdy nebo v jakém pořadí je jedinec zažívá. Tyto čtyři dimenze jsou vzájemně úzce spojeny: na časování událostí mají vliv i sociální normy a očekávání (věkové normy), možnosti individuálního rozhodování jsou omezeny historickými okolnostmi nebo rodinnou situací atd. [ibid.]. Poté, co jsme představili základní východiska perspektivy životní dráhy, zaměříme se podrobněji na její dvě klíčové dimenze: pracovní a rodinnou dráhu.

² V tomto smyslu můžeme mluvit o partnerských pracovních drahách (*coupled careers*) [Moen 2003; Blossfeld, Drobnič 2001].

1.1. Životní dráha a pracovní zapojení

Vznik moderního státu přispěl podle Martina Kohliho [1986] k rozvoji standardizované životní dráhy, která je organizována kolem zapojení do pracovního trhu. Pracovní trh představuje v moderní společnosti centrální instituci, která formuje životní dráhu jedince. V důsledku rozvoje vzdělávacího systému a systému sociálního zabezpečení, zejména důchodového systému, došlo k vymezení strukturálně odlišných fází života (mládí, dospělosti a stáří) odpovídajícím třem po sobě následujícím etapám: přípravě na zaměstnání, zaměstnání a důchodu. Tyto fáze jsou úzce spojeny s biologickým (chronologickým) věkem. Kohli mluví o procesech chronologizace a standardizace životní dráhy [ibid.].

Normativní model životní dráhy, jejímž ústředním bodem je ekonomická aktivita, vzbudil celou řadu kritik. Zásadní námitkou je, že tento model odpovídá pouze životní dráze mužů a opomíjí zapojení do sféry rodiny [Levy, Krüeger 2001]. Souvislá pracovní dráha stojí na předpokladu, že o domácnost a děti pečuje žena. Životní dráha žen je na rozdíl od životní dráhy mužů silněji svázána s nároky péče o rodinu, jejichž intenzita se mění v průběhu života. Zapojení žen do ekonomické aktivity je proto častěji přerušované obdobím mimo pracovní trh věnovaném celodenní péči o děti a ženy častěji své pracovní zapojení přizpůsobují potřebám rodiny.

Pojetí životní dráhy jako jednoduché posloupnosti jednotlivých fází, jejichž rámec tvoří instituce vzdělávání, pracovního trhu a důchodu, je proto neúplné. Jednoduchým řešením by bylo připojení fáze péče o rodinu do sekvenčního modelu: příprava na zaměstnání, zaměstnání, péče o rodinu, zaměstnání, důchod. Toto pojetí má ale dva nedostatky. Neumožňuje postihnout možné obtíže se skloubením práce a rodiny a možná konfliktní očekávání spjatá se sférou práce a s péčí o děti. Mimo to sekvenční pracovní zapojení nemusí představovat nejrozšířenější model pracovní dráhy, protože řada matek pracuje i v době, kdy mají malé děti. René Levy a Helga Krüger proto navrhují nahlížet na životní dráhu jako na posloupnost profilů participace [Levy, Krüeger 2001], které odrážejí kombinaci zapojení do různých oblastí sociálního života, jimiž jedinec v průběhu života prochází. René Levy a Helga Krüger zdůrazňují normativní aspekty životní dráhy. Profil participace je spojen s určitými sociálními očekáváními a existuje určitý normativně dominantní profil participace, který utváří tzv. „normální biografii“. Na rozdíl od Kohliho Levy a Krüger poukazují na to, že normální biografie mužů a žen se liší a jsou spojeny s různými očekáváními. Tento přístup umožňuje uchopit souběžnou participaci na pracovním trhu a v rodině [ibid.].

Kohliho model normativní životní dráhy vychází z historických okolností spojených s formováním moderního sociálního státu. Od druhé poloviny 20. století však dochází ve vyspělých demokratických společnostech k řadě změn v oblasti rodinného chování i v oblasti trhu práce, které model sekvenční participace zpochybňují. Tyto změny otevírají diskusi, zda jsou procesy chronologizace a standardizace, které dokumentoval Kohli [1986], postupně nahrazovány protikladnými procesy destandardizace a de-institucionalizace. Na obecné úrovni jsou tyto změny součástí dalšího rozvoje individualizace a změn hodnotových orientací. Individualizace je v pojetí Ullricha Becka procesem, který vyvazuje jednotlivce z předem definovaných pravidel vázaných na jeho sociální postavení a otevírá jedincům možnost volit si svá životní uspořádání a aktivně konstruovat svoji vlastní biografii [Beck 2004]. Životní styl a životní upořádání tak přestávají být spjaté s určitou sociální pozicí a s pevným vymezením genderových rolí, ale stále více odrážejí rozmanité osobní preference a priority. Z hlediska problematiky skloubení rodiny a práce je důležité to, že od druhé poloviny 20. století

se proces individualizace ve vzrůstající míře dotýká žen. Nárůst zaměstnanosti žen a jejich pracovních aspirací vede k tomu, že se pracovní a rodinná uspořádání stávají rozmanitější, oslabuje se pevně daný model dělby genderových rolí a rozložení rolí v rodině se stává předmětem vyjednávání [ibid.]. Řada sociálních vědců poukazuje na to, že postavení placené práce se v současné společnosti mění a pracovní dráhy se stávají pružnějšími, nestabilnějšími a méně předvídatelnými. Vzdělávání přestává být ohraničeno jednou fází životní dráhy, ale stává se celoživotním procesem a rozostřuje se přechod mezi ekonomickou aktivitou a starobním důchodem. K růstu rozmanitosti pracovních drah přispívá i zvyšující se důraz na flexibilitu pracovní síly a zvyšující se tlaky globalizace [Mills, Blossfeld 2005]. Vstup na pracovní trh a získání stabilního pracovního místa se stává pozvolnějším procesem a zvyšuje se nejistota na pracovním trhu. Tato nejistota se promítá i do posunu věku při zakládání dlouhodobých partnerských vztahů a odkládání rodičovství [ibid.].

Procesy změn životní dráhy jsou označovány řadou specifických procesů jako de-standardizace, de-institucionalizace, diferenciacce, pluralizace atd. Významy těchto pojmů se do jisté míry překrývají a často jsou používány více či méně jako synonyma. Pro systematické studium změn životní dráhy a především pro formulaci empiricky testovatelných hypotéz je ale vhodné tyto koncepty blíže vymezit a odlišit různé dimenze změn, které tyto pojmy zachycují [Brückner, Mayer 2005; Elzinga, Liefborer 2007]. Při bližším pohledu totiž můžeme zjistit, že tyto rozdílné procesy nemusí probíhat ve stejném směru. Brückner a Mayer [2005] poukazují např. na to, že proces pluralizace může být doprovázen procesem standardizace (např. pokud se předmanželské nesezdané soužití stane univerzální fází životní dráhy) a v určitém bodě tak může být výsledkem procesu de-standardizace nově definovaná „standardní životní dráha“ [Brückner, Mayer 2005]. Pojem de-institucionalizace označuje proces oslabování normativních vodítek časové organizace životní dráhy, jejichž důsledkem je stírání hranic mezi jednotlivými tranzicemi životní dráhy (např. mezi přechodem ze studia na pracovní trh nebo oslabování posloupnosti mezi vstupem do manželství a narozením dítěte). De-standardizace označuje proces oslabování univerzálního průběhu životních drah a rozšiřování různých modelů pořadí životních tranzicí a jejich časování. V důsledku de-standardizace se snižuje podíl lidí, kteří procházejí určitými tranzicemi [ibid.]. Proces diferenciacce zachycuje zvyšování počtu odlišných stavů či fází v rámci individuální životní dráhy (např. rozvoj předmanželských nesezdaných soužití). Naproti tomu pojem pluralizace se týká zvyšování počtu souběžných stavů v populaci (např. pluralizace rodinných forem) [ibid.]. V této práci se budeme soustředit na dva aspekty procesu de-standardizace: 1) zvyšování heterogenity životních situací mezi osobami stejného věku (pluralizace) a 2) zvyšování odlišných stavů v rámci individuální životní dráhy (aspekt diferenciacce a stability/nestability).

1.2. Od konceptu rodinného cyklu k rodinné dráze

V sociologii rodiny se začal pojem rodinná dráha prosazovat ve větší míře až v 80. a zejména v 90. letech 20. století. Do této doby v sociologii rodiny pohlížející na rodinu z dynamické perspektivy převažovaly přístupy, které se snažily rozlišit univerzální sekvenční a chronologická stádia vývoje rodiny. Hlavním kritériem kategorizace byla přítomnost a věk dětí v rodině. Z konceptu rodinného cyklu vychází tzv. vývojová teorie rodiny (*family development theory*), kterou formulovaly na přelomu 40. a 50. let 20. století americké socioložky Evelyn Duval a Reuben Hill. Jejím základem je myšlenka, že rodina se mění a postupně prochází různými stádii: fází formování páru, fází společného života bezdětného páru, přes fázi rodiny s předškolními dětmi až po fázi rodiny prázdného hnízda poté, co se děti odstěhují z domova rodičů. Tato stádia jsou chápána jako neměnná a univerzální. Každému vý-

vojovému stádiu odpovídá určitý specifický vývojový úkol, který je třeba splnit, aby mohla rodina úspěšně přejít do další etapy rodinného života [Ingoldsby et al. 2004].

Proměny rodinného chování, ke kterým dochází v zemích západní Evropy od druhé poloviny 20. století, zejména nárůst rozvodovosti, pokles sňatečnosti, růst bezdětnosti a rozvoj oblíbenosti nesezdaných soužití, však poukazují na meze univerzálního vývojového přístupu. Koncept rodinného cyklu postuluje univerzálnost stádií a nedokáže postihnout různorodost a komplexnost rodinných situací, např. to, že někteří neprocházejí všemi definovanými fázemi (např. trvale bezdětní manželé). Koncept rodinného cyklu rovněž nedokáže rozlišit rozmanitost rodinných uspořádání, které jsou důsledkem rozchodu rodičovského páru. Tato uspořádání mohou zahrnovat neúplné rodiny nebo soužití rozvedeného rodiče s novým partnerem/kou a případně s nevlastními dětmi. Jinými slovy vývojový přístup neumožňuje postihnout skutečnost, že rodiny, které se nacházejí ve stejné fázi rodinného cyklu – například rodiny s dětmi předškolního věku – mohou být fakticky ve velmi odlišných situacích a jejich složení se může výrazně lišit. Tento přístup se zaměřuje na vývoj rodiny jako skupiny, nikoli na individuální rodinné dráhy jejích členů. Pomíjí tak například rodiče, kteří po rozchodu s matkou nebo otcem svých dětí nežijí s dětmi ve společné domácnosti.

Alternativním modelem, který lépe odpovídá vzrůstající diferenciaci rodinných uspořádání, je koncept rodinné dráhy. Na rozdíl od teorie rodinného cyklu, která se zaměřuje na rodinu jako skupinu, se koncept rodinné dráhy vztahuje k jedinci, který v průběhu svého života prochází různými rodinnými uspořádáními. Zatímco přístup rodinného cyklu nejdříve definoval určité vývojové typy rodinných uspořádání a poté do nich byly zařazovány empiricky pozorovaná rodinná uspořádání, rozvoj metod analýzy sekvencí umožňuje tento postup obrátit a vyjít přímo z empiricky pozorovaných rodinných uspořádání. Metody analýzy sekvencí poskytují soubor statistických metod, které umožňují měřit podobnosti jednotlivých individuálních trajektorií a odhalit induktivně specifické typy rodinných drah. Do centra pozornosti se tak dostávají individuální trajektorie jedince a proměny jeho rodinné situace, nikoli vývoj rodiny či domácnosti jakožto skupiny. Podrobnějšímu představení těchto metod bude věnována následující kapitola.

Tento přístup aplikovali například Eric Widmer a Gilbert Richard s použitím dat Švýcarského panelu domácností, na studium rodinných drah mezi 20 a 40 lety [Widmer, Ritschard 2009; Widmer, Ritschard 2008]. Tato data umožňovala rozlišit, zda respondent žil s jedním nebo oběma biologickými rodiči, případně s nevlastním rodičem, s partnerkou nebo partnerem nebo sám a zda žil v domácnosti s vlastním nebo nevlastním dítětem. Pomocí metody optimálního seskupování, která umožňuje srovnávat podobnost trajektorií, identifikovali pět typů rodinných drah. Přestože standardní trajektorie odvíjející se podle logiky: odchod z orientační rodiny, začátek partnerského soužití, vstup do manželství a založení prokreační rodiny, která odpovídá výše zmiňovanému vývojovému modelu rodinného cyklu, byla nejčastější, nezanedbatelná část populace – téměř třetina – se od této standardní rodinné dráhy jistým způsobem odkloňovala. Mezi ně patřili lidé, kteří ještě zůstávali žít s rodiči, lidi, kteří žili samostatně bez partnera/ky, a osamělí rodiče. Tato zjištění potvrzují, že dochází k relativní pluralizaci životních trajektorií, a to jak s ohledem na časování, tak s ohledem na rozšíření alternativních dlouhodobějších forem uspořádání soukromého života. Přestože jejich zjištění potvrzují, že mezi kohortami narozenými 1910–1957 roste diverzita rodinných trajektorií, tato diverzita je relativně omezená a tito autoři proto uzavírají, že nejsme svědky de-institucionalizace životních drah a radikální proměny rodinných vztahů [Widmer, Ritschard 2009; Widmer, Ritschard 2008]. Elzinga a Liefborer, kteří zkoumali různé aspekty de-standardizace rodinných drah žen narozených v letech

1945–1964 z 19 evropských zemí, dokládají, že míra variability životních drah se liší v závislosti na institucionálním kontextu. Jejich zjištění ukazují, že rané rodinné dráhy mladých žen se v zemích západní Evropy stávají rozmanitějšími, nedokládají ale, že by se obecně zvyšovala turbulentnost individuálních rodinných drah. Turbulenci rozumí nejen zvyšování počtu stavů v životních drahách a zvyšování rozmanitosti jejich pořadí, ale i snižování rozpětí délky trvání jednotlivých stavů. Naproti tomu v postkomunistických zemích, kde se změny demografického chování významně nastarovaly až počátkem 90. let 20. století, se rodinné dráhy lidí narozených v 60. letech ještě výrazně nelišily od průběhu rodinných drah starších kohort [Elzinga, Liefborer 2007]. Elzinga a Liefborer zároveň dokumentují, že v některých evropských zemích, např. ve Švédsku a částečně i v Nizozemsku, naopak rozmanitost typů rodinných drah v nejmladší kohortě klesá, což může být známkou rozšíření nového typu standardní životní dráhy zahrnující dlouhodobé nesezdané soužití [ibid.]. Pád komunismu znamenal výraznou změnu podmínek a můžeme předpokládat, že měl za následek zvýšení heterogenity profesních a rodinných startů. Studie A. Baranowské [2008], která se věnovala změnám rodinných a pracovních drah v období bezprostředně po dokončení studia žen narozených v letech 1966–1980 v Polsku, naznačuje, že se v mladších kohortách výrazně zvyšuje heterogenita životních drah a proměňuje se jejich charakter. Dokládá, že současná situace mladých lidí ve stejném věku (respektive ve stejné době po ukončení studia, např. půl roku nebo rok po skončení studia) je mnohem rozmanitější než situace mladých lidí, kteří prožívali pracovní starty v období socialismu. Zároveň ukazuje, že zatímco dříve bylo možné identifikovat dominantní vzorec raných životních drah, současné rané pracovní a rodinné dráhy jsou mnohem variabilnější a žádný z identifikovaných typů nemá dominantní postavení [Baranowska 2008].

V této práci využijeme metodu analýzy sekvencí ke studiu raných rodinných a pracovních drah v České republice. Hlavní otázkou, na kterou se zaměříme, je to, zda lze nalézt určitou pluralitu profesních a rodinných startů i před rokem 1989 a zda můžeme v kohortě lidí, vstupujících do dospělosti těsně kolem roku 1989, sledovat náznaky zvyšování variability raných pracovních a rodinných drah. Naše data umožňují srovnávat vývoj pracovních a rodinných drah mužů a žen. Perspektiva životní dráhy vyžaduje specifické metodologické postupy a speciální typ dat, a sice biografická a longitudinální data, a využívá jak kvantitativních, tak kvalitativních metod [Heinz 2003]. Následující kapitola blíže představí přístupy kvantitativní analýzy životní dráhy, které budou použity v analytické části této studie.

2. Metody kvantitativní analýzy životní dráhy

Tato kapitola si klade za cíl stručně představit specifickou metodu výzkumu životní dráhy zaměřující se na studium trajektorií jako celku, tzv. analýzu sekvencí, která bude v následujících kapitolách využita při studiu rané fáze rodinných a pracovních drah v České republice.³ Nejprve stručně rozlišíme dva metodologické přístupy ke kvantitativní analýze životní dráhy: 1) přístup zaměřený na události v životní dráze a 2) přístup zaměřený na trajektorie v jejich celku a poté se zaměříme podrobněji na druhý z uvedených přístupů. Cílem analýzy sekvencí je popis a identifikace vzorců podobných trajektorií. Vzhledem k tomu, že holistická analýza životní dráhy patří mezi poměrně nové přístupy kvantitativní analýzy životních drah a v české literatuře nebyla zatím popsána, zaměříme se podrobněji na vysvětlení jejích postupů, zejména metody optimálního seskupování (optimal matching), která tvoří její hlavní součást. Vedle metod, které umožňují redukovat komplexitu trajektorií a nalézt vzorce podobných trajektorií, v této kapitole rovněž podrobněji představíme nástroje pro měření diverzity trajektorií.

Sociální vědy v posledních desetiletích stále více usilují o porozumění dynamice sociálních procesů a do centra jejich pozornosti se dostává výzkum sociální změny. Tento rozvoj je umožněn díky rozšíření sběru longitudinálních dat a rozvoji metod statistické analýzy, které berou v úvahu časovou dimenzi. Dominantní metodou používanou k analýze životní dráhy je analýza přežití (*survival analysis*) a analýza historie událostí (*event history analysis*). Teorie životní dráhy však usiluje o porozumění životní dráze jako celku a klade důraz na vzájemnou provázanost událostí či stavů, kterými jedinec v životě prochází. Zkoumání životní dráhy by se proto mělo zaměřovat nejen na časování událostí, ale i na jejich pořadí (následnost) a počet [Billari 2003]. Alternativou k perspektivě zaměřené na časování jednotlivých událostí je holistický přístup ke kvantitativní analýze životní dráhy – tzv. analýza sekvencí zaměřující se na trajektorie jako celek. Předtím než se podrobněji zaměříme na charakteristiku těchto dvou přístupů, stručně upřesníme základní pojmy, se kterými při analýze životní dráhy pracujeme.

2.1. Základní pojmy využívané ve výzkumu životní dráhy

Data životní dráhy sledují změny kvalitativních proměnných (např. rodinného statusu) v průběhu času. Základními pojmy při analýze longitudinálních dat jsou pojmy **událost** a **trajektorie**. S těmito

³ Tato kapitola částečně vychází z textu uveřejněného v časopise *Data a výzkum / SDA info* a tento text rozšiřuje a přepracovává [Chaloupková 2009].

pojmy jsou úzce spojeny pojmy stav, tranzice, epizoda a sekvence. Událost implikuje změnu stavu – přechod z jednoho stavu do druhého.⁴ Událost představuje proces relativně ohraničený v čase, zatímco stav implikuje trvání a stabilitu. Například událost „uzavření sňatku“ ukončuje stav „svobodný“ a znamená přechod do stavu „ženatý“. Pojem epizoda (či také spell) označuje dobu setrvání v určitém stavu, tj. dobu mezi dvěma tranzicemi. V této práci používáme pojmy sekvence, trajektorie či životní (rodinná, pracovní atd.) dráha jako synonyma. Trajektorie představuje model stability a změny a zachycuje průběh delšího časového úseku. V sociálních vědách můžeme trajektorii definovat jako uspořádaný řetězec stavů nebo událostí, kterými jedinec prochází v průběhu života [Levy et al. 2005]. Sekvence je techničtější pojem, který označuje soubor minimálně dvou tranzic mezi definovanými stavy [Sackmann, Wingens 2003].

Jak již bylo zmíněno výše, můžeme rozlišit dva přístupy kvantitativní analýzy životní dráhy: 1) přístup zaměřený na události a 2) holistický přístup, který se zaměřuje na trajektorie jako celek [Bilari 2005, 2001].

2.2. Přístup zaměřený na události

Nejrozšířenější přístup analýzy životní dráhy je založen na metodách analýzy přežití a analýzy historie událostí. Životní dráhu rozkládá na jednotlivé události a snaží se odhalit faktory, které ovlivňují jejich časování. Zkoumá, jaké faktory ovlivňují riziko (pravděpodobnost), že v životě jedince nastane určitá událost (např. narození prvního dítěte nebo vstup do zaměstnání).⁵ Tyto faktory mohou být konstantní v čase (příslušnost ke kohortě, pohlaví) nebo se mohou v čase měnit (*time-varying*, např. status studenta končí dokončením studia). Zajímají-li nás vztahy práce a péče o rodinu, můžeme se například zaměřit na zkoumání přechodu z pracovního zapojení k celodenní péči o dítě (mateřské/rodičovské dovolené) nebo na časování návratu do zaměstnání po rodičovské dovolené [např. Blossfeld, Drobnič 2001]. Tyto analýzy mohou odhalit, jaká skupina žen má spíše tendenci zůstat kontinuálně v zaměstnání na plný úvazek, které ženy na určitou dobu přerušují své pracovní zapojení nebo zvolí dlouhodobý odchod z pracovního trhu do domácnosti. Jisté omezení ale spočívá v tom, že tím, že se soustředíme na jedinou tranzici (návrat do zaměstnání z rodičovské dovolené), nebereme v úvahu, že se situace v rodině či v zaměstnání může v průběhu času měnit. Například matka může po návratu do zaměstnání z mateřské/rodičovské dovolené zjistit, že se dítě špatně adaptuje na novou situaci nebo že je často nemocné, a rozhodnout se, že s ním ještě zůstane doma. Jinými slovy, sledovaný přechod z jednoho stavu do druhého (např. návrat do zaměstnání) nemusí být nevratný a výsledný stav nemusí být stabilní. Zatímco narození dítěte představuje nevratnou změnu, v mnoha dalších situacích životní dráhy můžeme přechod z jednoho stavu do druhého považovat spíše za pozvolně probíhající proces než za jednorázovou „událost“. Mezi takové události můžeme například zařadit odchod od rodičů nebo vstup na pracovní trh. Získání prvního zaměstnání nemusí znamenat dosažení stabilního postavení na trhu nebo odstěhování se od rodičů nemusí znamenat trvalé osamostatnění a vytvoření vlastní domácnosti. Stejně tak studie zaměřující se na rodinné chování mohou pohlížet na formování partnerských vztahů a zakládání rodiny jako na postupný proces, který nemusí být završen vstupem do prvního partnerství. I když složitější modely analýzy historie udá-

4 V širším pojetí může být přechod chápán jako proces, který zahrnuje soubor několika událostí, např. přechod do dospělosti zahrnuje odchod od rodičů, ukončení studia a vstup do ekonomické aktivity atd.

5 Úvod do metody analýzy historie událostí podává např. Hamplová [2004] nebo Hendl [2004].

lostí (tzv. *simultaneous equations of hazard rates*) umožňují vzít v úvahu vzájemnou provázanost různých životních událostí (např. vstup do manželství a narození prvního dítěte) nebo sledovat i opakované události (např. opakovaný vstup a odchod z pracovního trhu), mnozí badatelé přesunují svoji pozornost od studia časování jednotlivých událostí ke zkoumání trajektorií v jejich celku (tj. jako sekvence událostí či stavů).

2.3. Přístup zaměřený na trajektorie

Přístup zaměřený na trajektorie se rozvíjí v sociálních vědách od konce 80. let 20. století. Na rozdíl od předchozího přístupu se soustředí na životní dráhu jako na celek a bere v úvahu souběžně časování, počet událostí a jejich pořadí – proto je označován jako holistický [Billari 2001]. Jednotkou zkoumání v tomto případě není samostatná životní událost, ale individuální trajektorie reprezentovaná sekvencí stavů, které jedinec v jednotlivých časových jednotkách zaujímal.

Perspektiva zaměřená na trajektorie má přinejmenším dvojí zdůvodnění. Zaprvé, tento přístup odpovídá představě životní dráhy jako projektu jedince, který ji svým jednáním utváří. Za druhé, i v případě, kdy nás zajímají především jednotlivé události životní dráhy, je třeba vzít v úvahu, že tyto události jsou ovlivněny předchozími událostmi a mají vliv na události následující. Je proto užitečné dané události zasadit do celku životní dráhy a zkoumat nejen časování jednotlivé události, ale trajektorie v jejich celku [Billari 2001]. Výhodou tohoto přístupu je i to, že dovoluje zkoumat paralelní trajektorie probíhající v různých oblastech života (např. rodinnou a pracovní dráhu) [Robette 2008; Aassve et al. 2007]. Holistický přístup rovněž dovoluje brát v úvahu rozmanitost individuálních drah bez nutnosti vyloučit ty, kteří neprošli danou tranzicí (např. bezdětné ženy při studiu skloubení práce a rodiny). Studium trajektorií v jejich celku se metodologicky opírá o analýzu sekvencí.

V sociálních vědách můžeme sekvenci definovat jako uspořádaný řetězec stavů nebo událostí. Stavů nebo událostí mohou být kódovány písmeny, řetězci znaků nebo čísly. Soubor všech stavů, které mohou v dané sekvenci nastat, se v sekvenční analýze označuje jako abeceda (*alphabet*) [Gabadinho et al. 2009; Brzinsky-Fay et al. 2006]. Sekvenční data mají velmi komplexní povahu, která odráží skutečnost, že lidské životy jsou jedinečné a rozmanité. V závislosti na délce sledovaných sekvencí a počtu možných stavů vzrůstá exponenciálně počet možných jedinečných sekvencí. Může se proto stát, že v datovém souboru nalezneme jen několik jedinců, jejichž sekvence jsou naprosto identické. Například pokud sledujeme pět stavů (např. pět typů zaměstnaneckého statusu), kterými může jedinec opakovaně procházet v 10 časových bodech, teoreticky můžeme nalézt $5^{10} = 9\,765\,625$ rozdílných sekvencí. I když je pravděpodobné, že některé kombinace se v realitě nevyskytnou, přesto lze očekávat vysokou rozmanitost pozorovaných sekvencí. Cílem analýzy sekvencí je charakterizovat sekvence (trajektorie) v jejich celistvosti bez toho, aby byly redukovány na jednotlivé události, a identifikovat vzorce podobných sekvencí [Brzinsky-Fay et al. 2006]. Analýza sekvencí dovoluje odhalit, jaké jsou typické vzorce trajektorií, jaké faktory je ovlivňují a případně jaké mají sledované vzorce trajektorií dopady na různé oblasti života (např. na životní spokojenost, zdraví) [Macindoe, Abbott 2004]. Součástí sekvenční analýzy jsou tři typy úloh:

1. popis a vizualizace trajektorií (charakteristika, výpočet indikátorů variability sekvencí);
2. srovnání podobnosti a nepodobnosti sekvencí a identifikace skupin podobných trajektorií;
3. analýza příslušnosti do identifikovaných skupin sekvencí [Brzinsky-Fay et al. 2006].

2.3.1. Data a software pro analýzu sekvencí

Kvantitativně zpracovatelná biografická data pro studium životní dráhy je možné získat z bohaté řady zdrojů: od historických pramenů, úředních záznamů, populačních registrů, censů až po longitudinální prospektivní (např. panelové výzkumy) či retrospektivní výběrová šetření. Empirická analýza, která využívá dynamický přístup, vyžaduje v ideálním případě tzv. data historie událostí (event history data). Event history data zaznamenávají události a jejich časování. Na rozdíl od klasických průřezových dat neobsahují pouze informaci o situaci v době sběru dat, ale přinášejí informace o celém úseku životní dráhy. Analýzu sekvencí by bylo ale teoreticky možné provést s daty, která by obsahovala pouze informace o pořadí událostí (bez informací o přesném času, kdy se událost stala, a tudíž i bez informace o trvání daného stavu).

Nejčastěji jsou data o životních událostech sbírána retrospektivně. Ve srovnání s prospektivními longitudinálními šetřeními jsou retrospektivní šetření méně finančně a časově náročná. Jejich výhodou je i to, že retrospektivní data zaznamenávají životní historie v jednom významovém rámci [Dex 1991]. Na rozdíl od panelových dat ale není možné retrospektivně sbírat data o postojích či motivacích, ale pouze o chování a faktech [Blossfeld et al. 2007]. Hlavním limitem retrospektivního sběru dat je paměť respondentů. Výzkumy ověřující přesnost retrospektivních dat přesto potvrzují, že klíčové události, jako je vstup do manželství, narození dítěte či první zaměstnání, si lidé pamatují celkem přesně. Větší nepřesnosti ale můžeme očekávat v případě stavů, které trvaly jen krátkou dobu či které pro respondenta nebyly významné (např. krátké období nezaměstnanosti) [Dex 1991]. Další omezení retrospektivních dat představuje to, že ze své povahy nezahrnují lidi, kteří zemřeli nebo se odstěhovali ze země před sběrem dat, což může způsobovat zkreslení dat, zejména pro starší kohorty [Blossfeld et al. 2007].⁶ Kvalitu retrospektivních dat lze nicméně ovlivnit způsobem jejich sběru, uspořádáním dotazníku apod. Vybavování časových údajů může napomoci propojení s událostmi v jiných oblastech života (např. zaznamenání událostí v rodinné dráze může pomoci při záznamu pracovní či rezidenční historie). K vyšší reliabilitě retrospektivních dat může přispět i lepší školení tazatelů nebo využití počítačově asistovaného dotazování, které umožňuje přímo v průběhu sběru dat odhalit možné nesrovnalosti v udávaných datech [Dex 1991].

Datové soubory obvykle obsahují informace o jednotlivých životních událostech, na jejichž základě je třeba teprve sekvence zkonstruovat. Prvním krokem sekvenční analýzy je proto příprava dat a jejich uspořádání do podoby uspořádaného řetězce událostí či stavů (sekvencí). Sekvenční data lze zapsat několika způsoby. Nejčastěji se setkáme s daty ve formátu datum – událost (1) nebo počátek – konec stavu (2) (viz tabulka 2.1), s jejichž pomocí můžeme sekvence vytvořit. V literatuře se setkáme se třemi základními, vzájemně převoditelnými formami zápisu sekvencí [Gabadinho et al. 2009]. Nejběžnější formou záznamu sekvence je záznam o stavu v každé sledované časové jednotce v řádce za sebou (3). Datový soubor se sekvenčními daty tedy obsahuje x sloupců zaznamenávajících situaci respondenta v x časových bodech – např. v letech věku nebo v kalendářních letech či měsících (tzv. formát sekvence stavů). Další možností zápisu, vhodnou zejména pro prezentaci dat, je zkrácený záznam, který uvádí posloupnost jednotlivých stavů spolu s informací o délce trvání dané epizody (resp. o počtu časových jednotek v daném stavu) (4) [Aassve et al. 2007]. Nejjednodušší formou

⁶ Reprezentativnost panelových šetření může narušovat „úmrtnost vzorku“, tj. snižování počtu respondentů v dalších vlnách výzkumu, způsobená tím, že některé respondenty není možné znovu kontaktovat nebo se odmítnou dále výzkumu účastnit.

zápisu sekvence je záznam pořadí stavů bez údaje o délce jejich trvání (5). Souhrnný přehled o formách zápisu spolu s příklady záznamů trajektorií uvádí tabulka 2.1. V posledním sloupci tabulky jsou uvedeny různé varianty záznamu rodinné dráhy respondenta v období mezi 18 až 30 lety věku, který ve 25 letech začal žít s partnerkou v nesezdaném soužití (NS), v 28 letech se s ní oženil (M) a ve 30 letech se mu narodilo první dítě (MD). Pozorovaná sekvence tedy obsahuje 4 různé stavy: S, NS, M0 a MD.

Tabulka 2.1. Formáty zápisu sekvenčních dat

Typ	Popis	Příklad
1 Formát datum – událost (TSE – time-stamped event)	zachycuje události v životní dráze a čas (věk), kdy nastaly	Nesezdané soužití manželství narození 1. dítěte (věk) 25 28 30
2 Formát počátek – konec stavu (epizody) (spell)	zachycuje počátek a konec jednotlivých stavů (úseků životní dráhy)	situace od do nesezdané soužití 25 27 vdaná, ženatý 28 * vdaná, ženatý s dítětem 30 *
3 Formát sekvence stavů (STS – state-sequence)	zachycuje jednotlivé stavy v za sebou jdoucích sloupcích (reprezentujících určitou časovou jednotku)	18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 S S S S S S S NS NS NS M0 M0 MD nebo S-S-S-S-S-S-S-NS-NS-NS-M0-M0-MD
4 Zkrácený záznam délky trvání stavů (SPS – state permanence)	zachycuje posloupnost stavů spolu s délkou jejich trvání	Stav 1 Stav 2 Stav 3 Stav 4 S(7) NS(3) M0(2) MD(1) nebo (S,7)-(NS,3)-(M0,2)-(MD,1)
5 Zkrácený záznam – pořadí stavů (DSS – distinct state sequence)	zachycuje posloupnost stavů bez ohledu na jejich trvání	Stav 1 Stav 2 Stav 3 Stav 4 S NS M0 MD nebo S-NS-M0-MD

Zdroj: Autorka. Upraveno podle Gabadinho et al. [2009: 29–32].

Poznámka: V závorce je uvedeno anglické označení používané v statistickém balíčku programu R pro analýzu trajektorií TraMineR.

Legenda k příkladu: **S** – nežije s partnerem/kou, **NS** – žije v nesezdaném soužití, **M0** – vdaná, ženatý bez dítěte, **MD** – vdaná, ženatý s dítětem; * data jsou zprava cenzurovaná, protože k události nedošlo do okamžiku sběru dat.

Analýza sekvencí paří mezi poměrně nové metody a teprve nedávno se stala součástí statistických programů běžně užívaných v sociálních vědách jako je STATA [Brzinsky-Fay et al. 2006]. Nástroje pro popis a vizualizaci sekvencí i pro identifikaci podobných trajektorií obsahuje modul TraMineR (Trajectory Mining in R) programu R vyvinutý na Univerzitě v Ženevě [Gabadinho et al. 2009].⁷ Jeho výhodou je, že je volně stažitelný. Optimální seskupování a řada deskriptivních statistik sekvencí je součástí freewarového programu TDA (Transitional Data Analysis) [Rohwer, Pötter 2005], který ale už není v současné době dále rozvíjen.⁸ Metoda optimálního seskupování (viz níže) je součástí řady specializovaných programů pro analýzu sekvencí v biologii. Vedle toho existuje několik dalších programů specializovaných na měření podobnosti sekvencí v sociálních vědách, např. program Optimize vyvinutý v 90. letech ve spolupráci s Andrewem Abbottem,⁹ program T-COFFEE/SALTT¹⁰ [Notredame et al. 2005] nebo program CHESA [Elzinga 2003]. Tyto programy ale většinou nezahrnují prostředky pro deskripci a vizualizaci sekvencí. V této práci budeme využívat modulu TraMineR v statistickém programu R.

2.3.2. Jak redukovat komplexitu sekvenčních dat? Metoda optimálního seskupování

Patrně nejrozšířenější metodou, která umožňuje porovnat podobnost (nepodobnost) sekvencí či trajektorií, je metoda optimálního seskupování (optimal matching).¹¹ Optimální seskupování představuje těžiště sekvenční analýzy a stalo se téměř synonymem sekvenční analýzy obecně [Elzinga 2003]. Optimální seskupování tvoří soubor metod, které slouží pro srovnávání sekvencí. Jeho cílem je nalézt vzorce rytmů sociálních procesů, např. vzorce profesních trajektorií nebo využití času [Lesnard 2006].¹² Metoda optimálního seskupování byla původně vyvinuta v molekulární biologii pro studium sekvencí DNA. Do sociálních věd byla uvedena Andrewem Abbottem a jeho kolegou [Abbott 1995; Abbott, Hrycak 1990]. Je založena na měření podobnosti mezi sekvencemi formulovaném v 60. letech 20. století Vladimírem Levenstheinem [Lesnard 2006]. Jejím východiskem je myšlenka, že čím jsou si dvě sekvence podobnější, tím snadněji je možné převést jednu sekvenci do druhé. Podobnost (vzdálenost) dvou sekvencí závisí tudíž na tom, kolik operací je nutné udělat, aby se tyto sekvence transformovaly jedna do druhé. Tato transformace může být provedena prostřednictvím tří základních operací: vložení prvku (*insertion*), vypuštění prvku (*deletion*) nebo nahrazení (*substitution*) jiným prvkem. V praxi se vložení a vypuštění považuje za stejnou operaci a označuje se jako *indel*.¹³

7 Volně stažitelný na webové stránce <http://cran.r-project.org>. Dokumentaci je možné najít na <http://mephisto.unige.ch>.

8 Program TDA (Transition Data Analysis) vytvořili Goetz Rohwer a Ulrich Pötter. Tento statistický program je možné si bezplatně stáhnout na webové adrese: <http://www.stat.ruhr-uni-bochum.de/tda.html>.

9 Volně dostupný ke stažení na: <http://home.uchicago.edu/~aabbott/om.html>.

10 Program SALTT (Search Algorithm for Life Trajectories and Transitions) funguje v operačním systému Linux. Je možné ho volně stáhnout na <http://www.tcoffee.org/saltd>.

11 K identifikaci skupin podobných trajektorií je možné použít i jiných metod, např. monotetický divizivní algoritmus [Piccarreta, Billari 2007]. Méně rozšířenou metodou je harmonická kvalitativní analýza (AHQ), která vychází z faktorové analýzy kategorizovaných dat a zaměřuje se na podíl ze sledovaného úseku životní dráhy strávený v jednotlivých stavech [Robette, Thibault 2008]. Srovnávat sekvence je možné i pomocí hledání společných subsekvencí [Elzinga 2003]. Pro podrobnější úvod do metody optimálního seskupování lze doporučit texty Heather Macindoe a Andrewa Abbotta [2004] nebo práci Laurenta Lesnarda [2006]. V češtině stručně seznamují s metodou analýzy sekvencí Pakosta a Fučík [2009].

12 Přehled aplikací optimálního seskupování v sociálních vědách uvádějí Abbott a Tsay [2000].

13 Např. pokud srovnáváme dvě sekvence ABA a AA vypuštěním B z první sekvence, získáme stejný výsledek jako vložení B do druhé sekvence. Transformační operace jako takové nemají žádný věcný význam, představují pouze abstraktní operaci stejně jako například výpočet aritmetického průměru. Jejich účelem je vytvoření vodítka pro posouzení podobnosti sekvencí [Lesnard 2006].

Základní princip srovnávání dvou sekvencí pomůže objasnit následující příklad. Uvažujme tři sekvence: 1) sekvenci ABCD, 2) sekvenci ABBD a 3) sekvenci BCDD (tabulka 2.2). První dvě sekvence se liší pouze jedním prvkem. K jejich srovnání dojde, nahradíme-li prvek C prvkem B (nebo obráceně). Sekvence 1 a sekvence 3 se na první pohled liší ve třech prvcích. Pro transformaci bychom tedy mohli použít tři substituce. Další variantou srovnání je vložení A na počátek sekvence 3 a vymazání D na konci sekvence. V tomto případě nám stačí dvě operace indel. Jak jsme viděli, cest, jak transformovat jednu sekvenci do druhé, může být několik. Cílem algoritmu optimálního seskupování je nalézt nejméně nákladný způsob transformace, tj. takový, který vyžaduje co nejmenší počet operací. Jednotlivým operacím mohou být přitom přiřazeny různé váhy. Tyto váhy jsou označovány jako náklady transformace.

Tabulka 2.2. Příklad srovnání sekvencí

Sekvence 1	A	B	C	D	
Sekvence 2	A	B	B	D	1 substituce
Sekvence 1	A	B	C	D	
Sekvence 3	B	C	D	D	3 substituce
Nebo					
Sekvence 1	~~A~~	B	C	D	(D)
Sekvence 3	(A)	B	C	D	~~D~~
					2 operace indel

Zdroj: Autorka.

Stanovení výše nákladů jednotlivých operací závisí na rozhodnutí výzkumníka a je důležitým, byť ne zcela neproblematickým krokem optimálního seskupování [srov. Wu 2000]. V nejjednodušším případě je operaci indel připsána váha 1 a substituci váha 2, protože substituci odpovídá vypuštění jednoho prvku a vložení druhého. Toto řešení se shoduje s metodou nejdelší společné subsekvence [Gabadinho et al. 2009]. Pomocí různých vysokých nákladů je možné upřednostnit operace indel vůči substitucím, nebo naopak. Indel operace vložním nebo vypuštěním stavu narušují průběh času (zpomalují nebo zrychlují studovaný sociální proces). Pokud nás zajímá časová posloupnost událostí, je vhodné indel operacím přiřadit vyšší náklady. Naopak nižší náklady indel operacím je vhodné přiřadit při analýze nestejně dlouhých sekvencí [Lesnard 2006].

Substituční náklady mohou být fixní [Dijkstra, Taris 1995], častěji jsou však substitucím různých stavů přiřazeny různé náklady. Můžeme totiž předpokládat, že některé stavy jsou si bližší než jiné, a proto je vhodné přiřadit substituci stavů, které jsou si v realitě vzdálené, vyšší náklady než při nahrazování příbuzných stavů. Substituční náklady mohou být stanoveny dvěma způsoby: 1) ad hoc nebo 2) empiricky na základě dat. Zaprvé, pokud je známa vzdálenost mezi jednotlivými kategoriemi, mohou být stanoveny ad hoc na základě teoretických předpokladů o povaze dat [Stovel, Bolan 2004; Scherer 2001; Halpin, Chan 1998]. Teoreticky nepravděpodobné tranzice jsou připsány větší náklady. Například při analýze profesní mobility jsou přiřazeny nižší substituční náklady pohybu mezi

kategoriemi nižší manuální a nižší nemanuální zaměstnání, zatímco substituci nižšího manuálního a vyššího manuálního zaměstnání jsou přiřazeny vyšší náklady [Scherer 2001; Halpin, Chan 1998]. Častěji se ale setkáme se situací, kdy nejsou sledované stavy hierarchicky uspořádané a není přede- dem zcela zřejmé, jaké tranzice mezi stavy jsou méně časté či obtížnější. V tomto případě se doporu- čuje stanovit substituční náklady na základě samotných dat a vypočítat pravděpodobnosti tranzice mezi různými stavy (prvky sekvence) [Rohwer, Pötter 2005]. Čím menší je pravděpodobnost přecho- du z jedné kategorie do druhé, tím jsou náklady na substituci těchto dvou kategorií stanoveny výše. Strategie určování nákladů se v reakci na předchozí kritiky dále rozvíjejí a zdokonalují [Aisenbrey, Fasang 2007]. Lesnard navrhuje ve výpočtu substitučních nákladů zohlednit i časování [Lesnard 2006]. Další doporučují stanovit substituční náklady podle výpočtu pravděpodobnosti, že se dané dva prvky (stavy sekvence) vyskytují na stejné pozici ve dvou různých sekvencích [Gauthier et al. 2008].

Matice tranzicí, ze které jsou substituční náklady odvozeny, je možné chápat jako reprezentaci makro vztahů v datech („kolektivní rytmy“), která ukazuje, jaké stavy jsou si bližší a jaké jsou si vzdálenější. Pomocí optimálního seskupování jsou matice tranzicí převáděny na inter-individuální distance mezi trajektoriemi [Lesnard 2006]. Výstupem optimálního seskupování je matice párových vzdáleností mezi zkoumanými sekvencemi. Srovnávat můžeme buď všechny trajektorie mezi sebou, nebo se stanovenou referenční trajektorií. V případě, že jsou sekvence různě dlouhé (např. z důvodu neúplných dat), je třeba výsledné párové vzdálenosti standardizovat tím, že je vydělíme délkou delší sekvence z daného páru [Macindoe, Abbott 2004]. Vypočtené vzdálenosti mohou být dále analyzová- ny samostatně (např. průměrné vzdálenosti v určitých skupinách [Scherer 2001]), nejčastěji jsou ale použity jako základ pro klasifikaci pomocí shlukové analýzy.

2.3.3. Jak měřit variabilitu trajektorií?

Jednou z významných otázek zkoumání životní dráhy, jak jsme ukázali v úvodní teoretické kapitole, je otázka, do jaké míry se životní dráhy proměňují v čase. Hypotéza de-standardizace předpokládá, že se v současných společnostech biografie stávají komplexnějšími a rozmanitějšími, jak co týče možných forem životních uspořádání, tak co se týče jejich časování. Sekvenční data umožňují testovat hypotézu o de-standardizaci životní dráhy a zkoumat, zda se míra de-standardizace životní drá- hy rozlišuje v různých sociálních skupinách [Widmer, Ritschard 2009; Elzinga, Liefbroer 2007; Fussell 2005; Scherer 2001]. Variabilitu trajektorií můžeme měřit pomocí indexu entropie [Fussell 2005], a to ze dvou perspektiv: 1) variabilitu stavů v jednotlivých časových bodech (např. letech věku) nebo 2) variabilitu stavů v rámci individuální životní dráhy. První z nich představuje transversální přístup a druhá longitudinální přístup [Widmer, Ritschard 2009; Gabadinho et al. 2009]. Koncept entropie vy- chází z teoretické informatiky a byl formulován ve 40. letech 20. století C. Shannonem. Představuje užitečný indikátor neurčitosti diskrétní proměnné, v jejímž případě není možné vypočítat průměr nebo rozptyl [Widmer, Ritschard 2009]. Ukazatel transverzální entropie podává informaci o tom, na- kolik jsou životní situace jedinců v určitém věku homogenní nebo naopak, na kolik jsou rozdílné. Lze ho vypočítat následujícím způsobem:

$$E_t = -\sum_{j=1}^s p_{tj} \log(p_{tj}),$$

kde p_{ij} označuje podíl jedinců nacházejících se v čase t ve stavu j (stavy $j=1, \dots, s$) [Rohwer, Pötter 2005]. Transversální entropie by byla nulová, pokud by se všichni jedinci stejného věku nacházeli ve stejném stavu. Naopak maximálních hodnot by dosahovala, pokud by se jedinci stejného věku nacházeli rovnoměrně ve všech sledovaných situacích. Index transversální entropie můžeme využít pro srovnání variability životní dráhy v různých sociálních skupinách nebo pro srovnání vývoje variability životní dráhy v čase.

Ukazatel entropie můžeme aplikovat i na měření variability stavů (počtu změn) v rámci individuální trajektorie. Index longitudinální entropie umožňuje zachytit míru diferenciacie individuální životní dráhy (počet odlišných stavů) a možné zvyšování její nestability. Longitudinální entropie se vypočítá obdobně jako v předchozím případě s tím rozdílem, že nesleduje podíl jedinců, kteří se v určitém čase nacházejí v určitém stavu, ale podíl výskytu jednotlivých stavů v každé sekvenci. Longitudinální entropie může být interpretována jako neurčitost, s jakou je možné předpovědět rozložení stavů. Nulové longitudinální entropie by dosahovali jedinci, kteří by po celou sledovanou dobu setrvali ve stejné životní situaci. Vzorec výpočtu longitudinální entropie je následující:

$$h(\pi_1, \dots, \pi_s) = - \sum_{i=1}^s \pi_i \log(\pi_i),$$

kde s je počet sledovaných stavů a kde π_i označuje podíl výskytu stavu i v dané sekvenci [Gabadinho et al. 2009].

Dalším konceptem měřícím diverzitu životní dráhy je koncept turbulence formulovaný C. Elzingou [Elzinga, Liefbroer 2007]. Koncept turbulence vychází z výpočtu longitudinální entropie, ale na rozdíl od entropie zohledňuje i počet subsekvencí dané trajektorie.¹⁴ Pojem turbulence pochází z hydrodynamiky, kde označuje vlastnost toku, jehož rychlost a směr je nestabilní, a tudíž se rychle a nepravidelně mění. Vztáhneme-li tento pojem k životní dráze, jako turbulentní můžeme označit životní dráhu, pokud zahrnuje mnoho odlišných subsekvencí a pokud je rozptyl doby trvání jednotlivých stavů nízký [Elzinga, Liefbroer 2007]. Vzorec výpočtu turbulence je následující:

$$T(x) = \log_2 \left(\Phi(x) * \frac{s_{t,\max}^2(x) + 1}{s_t^2(x) + 1} \right)$$

$$s_{t,\max}^2 = (n-1)(1-\bar{t})^2,$$

kde $\Phi(x)$ označuje počet subsekvencí sekvence x , s_t^2 je rozptyl délky trvání stavů sekvence x a $s_{t,\max}^2$ je maximum rozptylu, který může nabývat vzhledem k celkové délce sekvence (n). $\bar{t}$ značí průměrné trvání stavu sekvence x (podíl doby trvání sekvence a počtu odlišných stavů v sekvenci) [Elzinga, Liefbroer 2007].

¹⁴ Subsekvence sekvence A obsahuje stavy obsažené v sekvenci A , a to ve stejném pořadí, ale nemusí být bezprostředně následující, např. AC je subsekvencí sekvence ABC .

Pro bližší vysvětlení konceptu turbulence Elzinga a Liefbroer [2007] uvádějí příklad tří sekvencí rodinných drah: 1) S-NS-M-MD, 2) S-NS-S-M a 3) S-NS-M-S. Všechny tři sekvence obsahují po čtyřech stavech, ale v sekvenci 2 a 3 se opakuje stav S. Nejvíce jedinečných stavů obsahuje trajektorie 1, a proto ji můžeme označit jako nejturbulentnější. Sekvence 2 a 3 mají stejný počet odlišných stavů, ale v sekvenci 3 se jedinec do stavu S vrací po dvou předchozích změnách, zatímco v sekvenci 2 pouze po jedné. Sekvence 3 je proto turbulentnější (zahrnuje více subsekvencí) než sekvence 2. Index turbulence zachycuje dva aspekty: variabilitu doby trvání stavů a počet odlišných subsekvencí. Nevýhodou tohoto ukazatele ale zůstává to, že nedovoluje postihnout charakter změny a její substantivní význam. Jinými slovy, trajektorie, která obsahuje vstup do nesezdaného soužití a poté vstup do manželství (tj. dvě změny), se může z tohoto pohledu jevit stejně nestabilní jako trajektorie zahrnující vstup do manželství a poté rozvod (rovněž dvě změny). V následujících analýzách budeme k měření variability využívat index longitudinální entropie, který je jednodušeji interpretovatelný.¹⁵

2.3.4. Když jedna dimenze nestačí. Analýza vícedimenzionálních trajektorií

Životní dráha je ze své definice multidimenzionální a zahrnuje vzájemně propojené trajektorie v různých oblastech života (pracovní dráhy, rodinné dráhy, rezidenční dráhy, dráhy zdraví atd.). Empiricky můžeme multidimenzionální dráhy¹⁶ zkoumat čtyřmi způsoby [Gauthier et al. 2008]. První možnou strategií je použít typologii získanou prostřednictvím analýzy jedné dimenze životní dráhy (např. pracovní dráhy) jako závislou proměnnou a proměnné vztahující se k další dimenzi životní dráhy jako vysvětlující proměnné (např. počet dětí) [Levy et al. 2006]. Tento přístup ale neumožňuje zachytit vývoj nezávislých proměnných v čase. Druhou možnou strategií je vypočítat matice vzdáleností pro každou dimenzi (trajektorii) samostatně a následně je sloučit [Han, Moen 1999]. Tato strategie ale nebere v úvahu vzájemnou provázanost studovaných trajektorií. Za třetí, další autoři proto navrhnou sloučit studované dimenze a vytvořit syntetickou trajektorii spojující informace o všech sledovaných dimenzích [Robette 2008; Abbott, Hrycak 1990]. Sloučení několika dimenzí do jedné proměnné odpovídá předpokladu, že tyto dimenze jsou vzájemně provázané [Robette 2008; Stovel, Bolan 2004]. Elegantnějším řešením je souběžné optimální seskupování více dimenzí (*multichannel sequence analysis*). Do této analýzy vstupují jednotlivé dimenze trajektorií a s nimi spojené matice substitučních nákladů samostatně. Výpočet vzdáleností je prováděn ve dvou krocích: nejdříve si program vytvoří nový sekvenční objekt, který je tvořen kombinací jednotlivých dimenzí, a poté vypočítá novou matici substitučních nákladů napříč dimenzemi. V závěrečném kroku se vypočítají vzdálenosti mezi souběžnými trajektoriemi [Robette 2008; Pollock 2007; Stovel, Bolan 2004]. Ve srovnání s metodou syntetické trajektorie jednotlivé dimenze zůstávají oddělené, což usnadňuje interpretaci a umožňuje posoudit, jak každá ze sledovaných dimenzí přispívá k celkové vzdálenosti mezi individui [Gauthier et al. 2008]. Při konstrukci rodinné dráhy jsme použili metodu syntetické trajektorie a sloučili informace o partnerské historii a datech narození dětí do jedné trajektorie. V analýze vztahu mezi pracovními a rodinnými drahami jsme využili poslední ze zmiňovaných strategií.

15 Analýzy však naznačují, že distribuce indexu turbulence podle kohort se v zásadě neliší od longitudinální entropie.

16 V literatuře se můžeme setkat i s označením *multichannel sequences* [Gauthier et al. 2008].

3. Použitá data a jejich úpravy

Tato kapitola představuje použitá data a přibližuje postup rekonstrukce rodinných a pracovních drah. Rekonstrukce trajektorií je náročná na kvalitu dat, protože chybějící odpovědi představují zásadní překážku pro jejich konstrukci. Velkou pozornost jsme proto při rekonstrukci životních drah věnovali kontrole chybějících dat a tam, kde to bylo možné i ověřování validity odpovědí. Podíl chybějících odpovědí se liší podle typů zkoumaných drah. Zatímco datum narození dětí uvedli téměř všichni, kteří mají dítě, v případě dat počátku partnerského soužití nebo dat změn zaměstnání byl podíl chybějících odpovědí vyšší. V některých případech nebylo možné dráhy vůbec sestavit, protože respondenti neuvedli potřebné údaje o datech daných událostí. V následujících analýzách budeme pracovat i s neúplnými trajektoriemi, tedy s takovými případy, kdy respondent neuvedl dílčí časový údaj (např. měsíc) dané změny v životní dráze nebo chybí informace jen o jedné z událostí.¹⁷ Důvody, které nás vedly k tomuto rozhodnutí, byly dva. Prvním, zcela praktickým důvodem je snaha, aby se dále nesnižoval počet respondentů zahrnutých do analýzy. Za druhé, k tomuto rozhodnutí nás vedl i věcný důvod. Můžeme předpokládat, že méně stabilní trajektorie, které zahrnují řadu změn, mohou obsahovat více chybějících údajů. Vyloučením trajektorií s neúplnými údaji by proto mohlo dojít ke zkreslení a podprezentaci heterogenity trajektorií. Úsek životní dráhy, o které nemáme informaci, kódujeme pomocným stavem „chybějící údaj“ (viz dále).

3.1. Výzkumné šetření ISSP Rodina a gender role 2002

Tato studie vychází z analýzy dat výzkumného šetření ISSP Rodina a gender role 2002.¹⁸ Výběr respondentů byl proveden metodou stratifikovaného pravděpodobnostního výběru.¹⁹ Původní datový

17 Obecně můžeme ale konstatovat, že většina lidí, kteří si vzpomněli na rok, uvedli i měsíc. Pokud chyběla informace o měsíci, ve kterém došlo ke sledované události, pracovali jsme s údajem o roku a předpokládali jsme, že se odehrála na jeho počátku. Podíl respondentů, kteří uvedli pouze rok, byl poměrně nízký a v jednotlivých individuálních dráhách se neúplné časové údaje vyskytovaly zpravidla ojediněle. Např. jen 57 lidí (cca 7 %) uvedlo pouze rok, kdy začali žít se současným partnerem, a 26 respondentů uvedlo pouze rok počátku soužití s předchozím partnerem. V otázkách pracovní historie mohl respondent, pokud si nevzpomínal přesně, v jakém měsíci změnil zaměstnání, uvést pouze roční období, kdy k této změně došlo. Tato přibližná informace byla překódována následujícím způsobem: jaro = duben, léto = červenec, podzim = říjen, zima = leden.

18 ISSP (International Social Survey Program) je mezinárodní výzkumný projekt, který vznikl v roce 1983. V současné době se ho účastní výzkumné instituce z čtyř desítek zemí, v České republice toto výzkumné šetření koordinuje Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

19 Výběr respondentů probíhal ve třech krocích. Nejdříve byly vybrány volební okrsky, poté byly v jejich rámci vybrány domácnosti. V posledním kroku byl vybrán člen této domácnosti pomocí Kishovy tabulky.

soubor obsahuje údaje o 1289 respondentech ve věku od 18 let a nadvýběr mladých lidí do 35 let čítá 373 respondentů. Garantem výzkumného šetření ISSP 2002 v České republice byl Sociologický ústav AV ČR, sběr dat zajišťovala agentura SC&C. V České republice byl dotazník výzkumného šetření ISSP 2002 rozšířen o modul otázek týkajících se partnerské a pracovní historie, který představuje hlavní předmět analýzy v této práci. Data o partnerské a pracovní historii byla sbírána retrospektivně.

3.1.1. Partnerská a rodinná historie

Data ISPP 2002 obsahují informace o tom, zda respondent nebo respondentka

1. žije v současnosti se stálým s partnerem/kou, a pokud ano, od kdy spolu žijí (měsíc a rok);
2. zda byli při počátku soužití oddáni a případně zda vstoupili do manželství později, a pokud ano, tak kdy (měsíc a rok);
3. zda žil/a předtím s jiným stálým partnerem/kou (předchozí partner/ka), a pokud ano odkdy spolu žili (měsíc a rok) a kdy bylo toto partnerské soužití ukončeno (měsíc a rok);
4. zda byli při počátku soužití s bývalým partnerem/kou oddáni a případně zda vstoupili do manželství později, pokud ano, tak kdy (měsíc a rok);
5. zda žil/a ještě předtím s jiným partnerem/kou (před-předchozí partner/ka) a pokud ano, kdy spolu začali žít a kdy toto partnerské soužití skončilo (měsíc a rok soužití);
6. zda byli při počátku soužití s tímto partnerem/kou oddáni a případně zda vstoupili do manželství později (měsíc a rok).²⁰

Z technických důvodů byly do analýzy zařazeni pouze lidé, kteří žili s maximálně dvěma partnery. Důvodem je to, že v případě „před-předchozího“ partnerství nevíme, zda tomuto partnerství předcházelo ještě jiné, anebo zda se jednalo o první partnerství respondenta [srov. Hamplová 2003]. Celkem 38 lidí (2,8 %), kteří uvedli, že žili ještě dříve s minimálně dvěma partnery, bylo proto z analýzy vyloučeno. V analýze rodinných drah budeme sledovat tři stavy partnerské situace:

1. žije s v nesezdaném soužití,
2. žije v manželství,
3. nežije s partnerem/kou.

V analýze souběhu rodinné a pracovní dráhy budeme sledovat pouze existenci partnerského soužití bez ohledu na jeho formální status. Data dále obsahují údaje o počtu dětí a datu jejich narození, které umožňují vypočítat věk respondenta při jejich narození. Umožňují tak rozlišovat, jestli je jedinec bezdětný, nebo jestli má dítě, popřípadě i jejich počet. V analýzách rodinných drah budeme rozlišovat jen dva stavy: 1) bezdětný/á, nebo 2) má dítě. V analýze souběhu pracovních a rodinných drah budeme rozlišovat čtyři situace: 1) bezdětný/á, 2) má 1 dítě, 3) má 2 děti, 4) má 3 nebo více dětí.

20 Úplné znění otázek uvádí Příloha C.

3.1.2. Pracovní historie

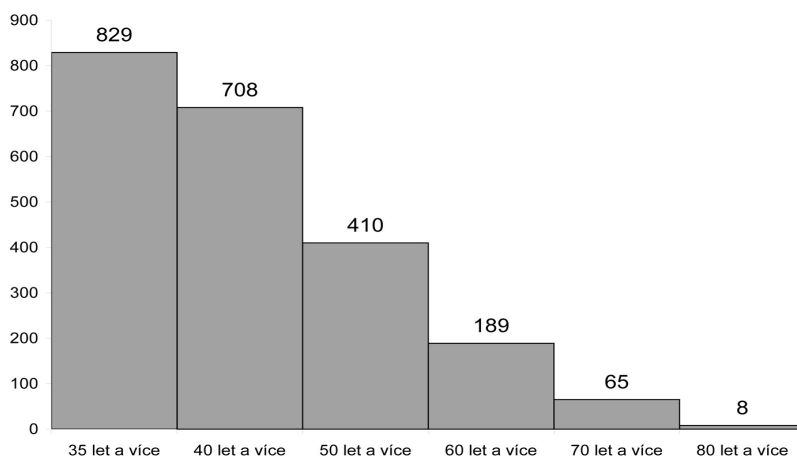
Modul pracovní historie zaznamenával retrospektivně všechny změny ekonomického statusu, včetně přerušení ekonomické aktivity, které trvalo minimálně čtyři měsíce, od současné situace až k okamžiku, kdy respondent dokončil studium. Maximálně bylo možné zaznamenat 20 ekonomických statusů (viz Příloha A). Nejvyšší počet skutečně pozorovaných ekonomických statusů byl 14. Data rovněž obsahují informaci o tom, v jakém měsíci a roce respondent tuto aktivitu započal, a rovněž některé její další charakteristiky. Původní proměnná rozlišovala 10 kategorií ekonomického statusu, které byly pro účely další analýzy sloučeny do pěti kategorií:

1. pracující (zaměstnanec, samostatně výdělečně činný, pracující důchodce),
2. nezaměstnaný/á,
3. na mateřské/rodičovské dovolené nebo v domácnosti,
4. studující,
5. jiné (důchodce, voják základní služby a další).

3.2. Rekonstrukce rodinných a pracovních drah

Abychom zaručili, že všichni respondenti prošli sledovaným obdobím, omezili jsme sledovanou životní dráhu na věkový interval mezi 18 a 35 lety a pracujeme pouze s lidmi, kterým v době sběru dat bylo 35 let a více. Datový soubor lidí ve věku 35 let a starších, se kterým v této studii pracujeme, obsahuje informace o 829 respondentech (530 žen a 299 mužů). Přestože mohou někteří odkládat vstup do rodičovství ještě do vyššího věku, do věku 35 let se již většina stala rodiči a pouze 7,7 % žen a 13,7 % mužů bylo v 35 letech bezdětných. V případě, že bychom chtěli prodloužit sledované období životní dráhy, výrazně by se snížil počet respondentů, kteří by vstupovali do analýzy. Například pokud by nás zajímaly životní dráhy do 50 let mohli bychom pracovat pouze s přibližně třetinou původního datového souboru (410 respondenty) (graf 3.1).

Graf 3.1. Počet respondentů v datovém souboru ISSP 2002 podle věku

Zdroj: ISSP 2002.

Rodinná a pracovní dráha byla rekonstruována z dat postupně v několika krocích. Nejprve byl vypočítán věk, ve kterém došlo ke sledovaným změnám v životní a pracovní dráze (začátek a konec soužití s partnerem/kou, věk při narození prvního (případně druhého a třetího) dítěte a věk, ve kterém došlo ke každé ze změn ekonomického statusu nebo změn zaměstnání). Poté byly vytvořeny tři sady po 35 proměnných, které reprezentují půlroční věkové intervaly od 18 do 35 let tvořící partnerskou, rodičovskou a pracovní dráhu. V posledním kroku byly partnerská a rodičovská dráha sloučeny dohromady.

I když dostupná data obsahují informaci o počátku a konci epizody (srov. tabulka 2.1, formát 2), data používaná pro sekvenční analýzu zaznamenávají situaci na počátku určitého časového intervalu. Tyto intervaly jsou pevně dané a není možné je dále dělit na další sub-epizody. Z hlediska přesnosti sledování by bylo ideální sledovat sekvence stavů po měsících.²¹ S volbou kratších intervalů by se ale prodloužila délka sledované sekvence a výrazně by se zvýšila náročnost výpočtu vzdáleností mezi jednotlivými sekvencemi. Většina studií proto volí kompromis mezi přesností sekvencí a praktickými ohledy. I když některé studie pracují s měsíčními intervaly, setkáme se i se studii, které zaznamenávají stav po rocích věku [např. Robette 2008; Pollock 2007; Widmer, Ritchard 2008; Levy, Gauthier, Widmer 2006]. V této studii byly zvoleny šestiměsíční intervaly a sledujeme tedy sekvenci informací o rodinné a pracovní situaci ve věku 18, 18,5 atd. až 35 let. V této souvislosti je rovněž třeba připomenout, že jak otázky na partnerská soužití, tak otázky na pracovní historii se zaměřovaly na stabilní stavy (respondenti byli dotazováni na stálého partnera/ku,²² otázky pracovní historie se zaměřovaly na změny ekonomické aktivity, které trvaly minimálně čtyři měsíce), a tudíž předpokládáme, že použití šestiměsíčních intervalů nepředstavuje závažné zkreslení.²³

3.2.1. Partnerská dráha

Partnerská dráha rozlišuje tři možné stavy. Zaznamenává, zda respondent/ka na počátku každého sledovaného věkového intervalu 1) žil/a s partnerem/kou v nesezdaném soužití (NS), 2) žil/a v manželství (M) nebo 3) nežil/a partnerem/kou (S). Pokud respondent nikdy nežil s partnerem či partnerkou, byl ve všech sledovaných půlročních věkových intervalech zaznamenán stav S. Od věku, kdy začal žít s prvním partnerem/kou (resp. od počátku nejbližšího půlročního intervalu), až do nejbližšího půlročního intervalu potom, co bylo toto partnerství ukončeno, byly věkové proměnné kódovány NS nebo M podle toho, zda se jednalo o manželství, nebo nesezdané soužití. Pokud respondent žil stále s prvním partnerem/kou nebo pokud žil v současnosti s druhým partnerem/kou, byly věkové proměnné kódovány NS nebo M od nejbližšího půlročního intervalu od počátku partnerského souži-

21 Sledovanou sekvenci by tvořil řetězec 216 stavů. V tomto případě by ale bylo nutné vyřadit pozorování, kde chybí údaj o měsíci.

22 Dotazník nedefinoval, co je „stálý partner/ka“. Data ale naznačují, že respondenti referovali pouze o dlouhodobějších partnerských soužitích. Jen méně než 2 % lidí uvedlo, že žili s prvním partnerem/kou méně než rok. A pouze 18 respondentů (cca 2 %) uvedlo, že začali žít s druhým partnerem/kou do 6 měsíců po rozpadu (rozvodu) prvního partnerství.

23 Při další analýze je třeba mít na paměti, že trvání epizod může být podhodnoceno či nadhodnoceno +/- 5 měsíců. V případě, že se uvnitř daného intervalu odehrála jiná epizoda, která skončila před uplynutím daného šestiměsíčního intervalu, nebude v datech zaznamenána. Např. pokud se respondent oženil měsíc po 25. narozeninách a po pěti měsících po svatbě se mu narodilo dítě, bude zaznamenán ve věku 25 jako „svobodný, bezdětný“ a ve věku 25,5 rovnou jako „ženatý, dítě“ (tj. vynechá se čtyřměsíční epizoda „ženatý, bezdětný“). Jinými slovy, pokud došlo ke změně stavu uprostřed šestiměsíčního intervalu, je délka předchozího stavu o několik měsíců nadhodnocena (stav „svobodný“) a délka následujícího stavu podhodnocena („ženatý“).

tí až do konce sledovaného období atd. Pokud chyběl údaj o počátku prvního partnerství, byly proměnné až do příslušného věkového intervalu, kdy jsme měli informace o nové události (konec prvního partnerství, popř. začátek druhého (tj. současného partnerství), kódovány jako chybějící údaje. Pokud chyběl údaj o konci prvního (předchozího) partnerství, bylo celé období až do věku, kdy respondent žil v dalším partnerském svazku, kódováno jako chybějící. Celkem 95 respondentů (59 žen a 36 mužů) nevedlo žádný údaj o začátku nebo konci partnerství, přestože s partnerem/kou někdy žili. Úplné informace o partnerské dráze přináší data o 462 ženách a 254 mužích a v případě 9 mužů a 9 žen zahrnuje partnerská dráha chybějící údaje (tabulka 3.2).

3.2.2. Rodičovská dráha

Rodičovská dráha podává informaci, zda byl respondent na počátku daného věkového intervalu 1) bezdětný/á, 2) měl jedno dítě, 3) dvě děti nebo 4) tři nebo více dětí. Pro účely některých analýz jsme rozlišovali jen dva stavy: bezdětný/á (0) a má dítě (D). Úplné informace o rodičovské dráze mezi 18. a 35. rokem máme pro 528 žen a 295 mužů (tabulka 3.2). Potřebné údaje pro rekonstrukci rodičovské dráhy nevedli pouze dvě ženy a čtyři muži.

3.2.3. Pracovní dráha

Jak jsme již uvedli dříve, pracovní dráha sleduje změny mezi pěti stavy: 1) pracující; 2) nezaměstnaný/á; 3) na mateřské/rodičovské dovolené nebo v domácnosti; 4) student/ka; 5) jiné. Protože data byla sbírána retrospektivně, nejdříve bylo třeba převrátit pořadí statusů chronologicky od první aktivity po ukončení studia až po poslední (tj. současnou) aktivitu. Doba před začátkem první ekonomické aktivity byla kódována jako studium. Aktivita byla zaznamenána od počátku nejbližšího věkového intervalu od jejího zahájení, až do začátku následující aktivity. Poslední zaznamenaná aktivita trvala až do doby sběru dat. Pokud chyběl údaj o věku při počátku následující aktivity, přestože se nejednalo o aktivitu poslední (současnou), nemohla být informace o ekonomickém statusu zaznamenána a období až do další aktivity, u níž známe datum počátku, obsahuje chybějící hodnoty. Údaje o počátku současné ekonomické aktivity i aktivit předcházejících zcela chybí u 51 žen a 24 mužů. Data zahrnují úplné informace o pracovní dráze 642 respondentů (405 žen a 237 mužů). Dalších 74 žen a 38 mužů nevedlo datum počátku všech aktivit, takže jejich pracovní dráha obsahuje „bílá místa“.

V dotazníku pracovní historie měli respondenti postupně uvést všechny změny zaměstnání, které trvaly alespoň čtyři měsíce. Můžeme proto předpokládat, že data poměrně přesně zaznamenávají změny zaměstnání a případné období dlouhodobější nezaměstnanosti. I když součástí karty, která byla respondentům předkládána, byl i status „mateřská/rodičovská dovolená“, je možné, že si někteří respondenti či spíše respondentky odchod na mateřskou/dovolenou nespojili se změnou zaměstnání a mateřskou dovolenou nezaznamenali jako samostatný stav své pracovní historie. Český dotazník naštěstí poskytuje možnost tuto domněnku ověřit. Vedle otázek modulu pracovní dráhy totiž české výzkumné šetření ISSP 2002 obsahuje doplňující otázky na to, zda respondent čerpal mateřskou/rodičovskou dovolenou s prvním, druhým atd. dítětem, a pokud ano, kolik měsíců (viz příloha). Srovnání odpovědí na tyto otázky naši hypotézu potvrdilo. Na základě odpovědí na tyto doplňující otázky jsme upřesnili délku čerpání mateřské a rodičovské dovolené a zpřesnili tak průběh pracovních drah.

3.2.4. Sloučení trajektorií

V posledním kroku byly informace o partnerské historii a rodičovství sloučeny. V kapitole věnované analýze rodinných drah samotných pracujeme s agregovanou partnerskou a rodičovskou drahou, která zahrnuje kombinaci tří stavů partnerské situace a informace, zda má respondent dítě nebo ne (rodinná dráha I). V analýzách pracovních a rodinných drah jsme z důvodu omezení počtu sledovaných stavů rozlišovali pouze dva stavy partnerské situace (žije s partnerem/kou, nebo nikoli), ale naopak jsme brali ohled na počet dětí. Rodinná dráha II proto zahrnuje celkem 8 možných stavů (2*4 stavy).

Podobu trajektorií, se kterými pracujeme, pomůže objasnit následující příklad. Představme si ženu, která začala žít měsíc před 22. narozeninami v nesezdaném soužití, ve věku 22 a $\frac{3}{4}$ let se provdala a ve věku 25 let a 8 měsíců se jí narodilo první dítě. Tuto rodinnou dráhu ve formě záznamu o stavu na počátku půlročních věkových intervalů mezi 18. a 35. rokem ukazuje tabulka 3.1. Ukazuje, že v dosaženém věku 22 žila s partnerem, ve věku 23 let již žila v manželství a věku 26 let žila v manželství a měla dítě.

Tabulka 3.1. Příklady rodinné dráhy I. mezi 18 až 35 lety věku

Věk	18	18,5	19	19,5	20	20,5	21	21,5	22	22,5	23	23,5	24	24,5	25	25,5	26	
Respondent 1	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	NS0	NS0	M0	M0	M0	M0	M0	M0	MD	
Respondent 2	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	S0	*	*	*	*	*	*	*	
Věk	26,5	27	27,5	28	28,5	29	29,5	30	30,5	31	31,5	32	32,5	33	33,5	34	34,5	35
	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD	MD
	*	*	*	*	*	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0	NS0

Zdroj: Autorka.

Poznámka: S0 – nežije s partnerem/kou, bezdětný/á; NS0 – žije s partnerem/kou v nesezdaném soužití, bezdětný/á; M0 – žije v manželství, bezdětný/á; MD – žije v manželství s dítětem; * – chybí údaje.

Ve zkrácené formě můžeme tuto životní dráhu zapsat jako:

(S0,8)-(NS0,2)-(M0,6)-(MD,19).

Uváděná čísllice informuje o době strávené v daném stavu (v našem případě počet půlroků). Ve zkrácené formě udávající pouze pořadí odlišných stavů lze tuto rodinnou dráhu zapsat jako

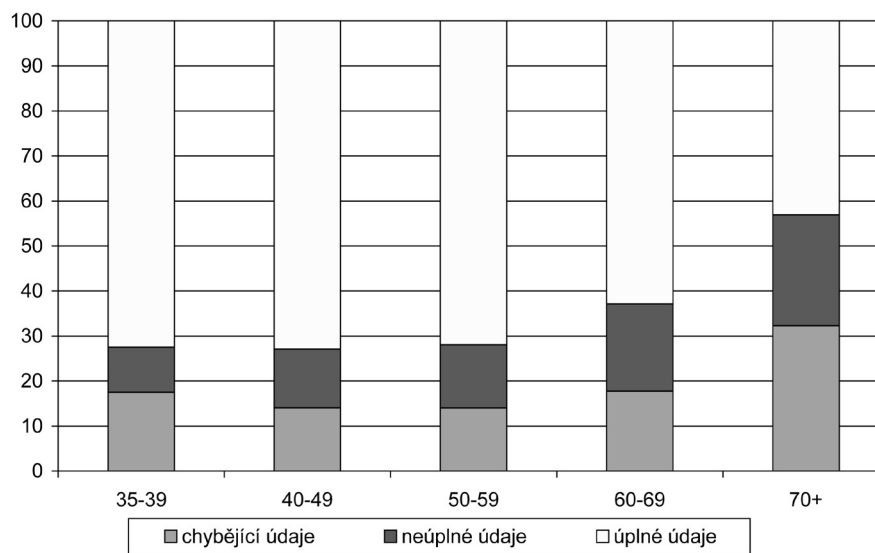
S-NS-M-MD.

Druhý příklad představuje partnerskou dráhu s neúplnými údaji. Respondent 2 žil postupně se dvěma partnerkami v nesezdaném soužití. S první partnerkou začal žít těsně před dosažením 23 let a s druhou ve 28 a $\frac{3}{4}$ letech. Protože ale v dotazníku neuvedl datum ukončení prvního partnerství, není možné délku prvního nesezdaného soužití v rodinné dráze zaznamenat. Jeho partnerská dráha tak obsahuje pouze dvě známé epizody: víme, že mezi 18 a 22,5 lety nežil s partnerkou a od 29 do 35 let

žil v nesezdaném soužití. Zkráceně ji můžeme zaznamenat jako (S0,10)-(*,12)-(NS0,13), kde * označuje neznámou epizodu. Celkově data obsahují informace o rodinné dráze I. mezi 18 a 35 lety 734 respondentů, 471 žen a 263 mužů, přičemž v případě 9 mužů a 9 žen obsahují rodinné dráhy chybějící údaje. Rodinné dráhy byly zkonstruovány jen pro 88 % respondentů, protože někteří neuvedli informace o datech sledovaných událostí. Do analýzy souběhu rodinné a pracovní dráhy vstupovali pouze ti, pro něž bylo možné zrekonstruovat alespoň částečně obě dráhy. Z analýzy byli vyloučeni ti, kteří neuvedli žádné informace o partnerské situaci nebo o zaměstnaneckém stavu v daném období. Úplné informace o změnách v partnerské, rodičovské a pracovní dráze mezi 18. a 35. rokem máme pro 570 respondentů (363 žen a 207 mužů) a u dalších 122 lidí (85 žen a 37 mužů) jsou údaje neúplné. Pro zbývajících 79 respondentů (24 žen a 55 mužů) nemůžeme z důvodu chybějících údajů souhrnnou dráhu vůbec zrekonstruovat.

Z výše uvedeného vyplývá, že poměrně nezanedbatelný podíl respondentů neuvedl potřebné údaje pro rekonstrukci trajektorií. Představují respondenti, kteří neuvedli informace o událostech pracovní a rodinné (zejména partnerské) dráhy, specifickou skupinu, nebo jsou chybějící odpovědi rozloženy náhodně? Z analýzy chybějících dat vyplývá, že podíl chybějících údajů se zvyšuje s věkem (graf 3.2). Naproti tomu podíl chybějících dat se neliší mezi muži a ženami ani podle vzdělání. Srovnání rovněž naznačuje, že méně chybějících hodnot nalézáme u lidí, kteří byli v době sběru dat zaměstnaní, a u těch, kteří žili v manželství.

Graf 3.2. Podíl chybějících údajů podle věku (v %)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Tabulka 3.2. Informace o počtu zkonstruovaných životních drah

	ŽENY (N=530)						MUŽI (N=299)						Celkem (N=829)			
	Úplné údaje		Neúplné údaje		Celkem		Úplné údaje		Neúplné údaje		Celkem		Úplné údaje		Včetně neúplných údajů	
	N	N	N	N	%*	N	%*	N	N	N	N	%*	N	N	N	%*
Partnerská dráha (P)	462	9	471	88,9	254	254	9	263	88,0	716	734	88,5	734	734	88,5	88,5
Rodičovská dráha (R)	528	0	528	99,6	295	295	0	295	98,7	823	823	99,3	823	823	99,3	99,3
Rodinná dráha I (6 stavů)	462	9	471	88,9	254	254	9	263	88,0	716	734	88,5	734	734	88,5	88,5
Rodinná dráha II (8 stavů)	461	9	470	88,7	251	251	9	260	87,0	712	730	88,1	730	730	88,1	88,1
Pracovní (W)	406	96	502	94,7	237	237	38	275	92,0	643	777	93,7	777	777	93,7	93,7
RII+W	363	85	448	84,5	207	207	37	244	81,6	570	692	83,5	692	692	83,5	83,5

Zdroj: ISPP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: *Dopočet do 100 % tvoří respondenti, kteří neuvedli žádné údaje o datu sledovaných událostí.

3.3. Postup analýzy

V následujících analýzách se nejprve zaměříme samostatně na rodinné dráhy a pracovní dráhy a poté se přesuneme k analýze souběhu pracovních a rodinných drah. Pracovní dráhy analyzujeme pro muže a ženy samostatně. Při analýzách použijeme modul TraMineR programu R, který poskytuje nástroje pro analýzu trajektorií (sekvenční analýzu) [Gabadinho et al. 2009]. K identifikaci podobných vzorců trajektorií použijeme shlukovou analýzu, do které bude vstupovat matice vzdáleností mezi jednotlivými trajektoriemi vypočítanými metodou optimálního seskupování (optimal matching). Náklady substitučních operací budou stanoveny empiricky z dat.

Důležitou otázkou studia životních drah je to, jak se vyvíjí v čase. Dostupná data umožňují srovnávat počáteční fázi pracovních a rodinných drah lidí narozených mezi roky 1919–1967, tedy lidí, kterým bylo v době sběru dat výzkumného šetření ISSP 2002 35 a více let. V následujících analýzách budeme rozlišovat tři kohorty:²⁴ lidi narozené do roku 1951 (v době výzkumu starší 50 let), lidi narozené v letech 1952–1961, kterým bylo v době sběru dat mezi 41 a 50 lety, a nejmladší kohortu lidí, kteří se narodili v letech 1962–1967 a kterým bylo v době sběru dat 35–40 let. Nejmladší kohorta prožívala sledované období životní dráhy ohraničené věkem 18–35 let od konce 80. a v průběhu 90. let. Střední kohorta procházela sledovaným obdobím životní dráhy od 70. až do poloviny 90. let. Příslušníci nejstarší kohorty dosáhli 35. roku koncem 80. let nebo dříve. Pro následující analýzy je důležité brát v úvahu to, že příslušníci nejmladší kohorty, přestože prožili většinu sledovaného období životní dráhy po roce 1989, vstoupili do dospělosti ještě (byť krátce) před pádem komunistického režimu.

24 Přesněji by bylo mluvit o věkových skupinách. Vzhledem k tomu, že pracujeme s daty sbíranými retrospektivně, nemáme k dispozici informace o životních drahách všech příslušníků dané kohorty, ale pouze těch, kteří se dožili sběru dat. Toto zkrácení se pochopitelně zvyšuje s věkem dotázaných.

4. Rodinné dráhy

Rodinné chování v České republice prochází v posledních desetiletích významnými změnami. Na rozdíl od zemí západní Evropy, kde se od 60. let 20. století pozvolna zvyšoval věk při vstupu do manželství i při narození dítěte a klesala i celková sňatečnost, v tehdejší Československu, stejně jako v ostatních bývalých socialistických státech, přetrvávala vysoká úroveň sňatečnosti a nízký sňatkový věk [Rychtaříková 1996]. Sňatek představoval téměř univerzální součást životní dráhy. V roce 1989 dosahovala tabulková úroveň prvosňatečnosti (tj. podíl osob, které uzavřely první sňatek do 50 let věku) 90 % u mužů a 95 % u žen. Průměrný věk při prvním sňatku byl v případě žen 21,8 let a u mužů 24,8 let [Rychtaříková 1995]. Vzhledem k nízkému sňatkovému věku se tak v socialistickém Československu časová následnost přechodů, které vymezují jednotlivé dimenze životní dráhy, zejména ukončení studia spolu s vstupem do ekonomické aktivity a vstup do manželství a rodičovství, stírala a docházelo k jejich časovému souběhu [Alan 1989: 148–149]. Vstup do manželství se často časově shodoval s počátkem ekonomické samostatnosti, nebo mu dokonce předcházel. V podmínkách sociálních jistot, plné zaměstnanosti a státní podpory mladým manželstvím přestalo být uzavření sňatku vázáno na nutnost předchozího ekonomického zajištění snoubenců. Brzký vstup do manželství byl navíc podporován i tím, že možnost získání vlastního bydlení měly téměř výhradně manželské páry. Přechod do manželství byl obvykle časově spjat i s přechodem k rodičovství. Vzápětí po uzavření sňatku obvykle následovalo narození prvního dítěte a mnohdy krátce na to narození druhého dítěte [Rychtaříková 1996].

Pád komunismu otevřel celou škálu nových možností a příležitostí a vytvořil podmínky pro nárůst rozmanitosti životních drah. Po roce 1989 došlo k výrazným změnám demografického chování. Klesá počet uzavřených sňatků a počet narozených dětí a rozšiřují se nesezdaná soužití, byť spíše jako „manželství na zkoušku“ než jako alternativa manželství. Roste i počet dětí narozených mimo manželství [Hamplová et al. 2007]. Výrazně se proměnil i sociální kontext, ve kterém mladí lidé realizují své rodinné chování. Vyšší podíl mladé populace prochází delší vzdělávací drahou a ve věku, který byl dříve typický pro zakládání rodiny, část mladých lidí ještě studuje. V podmínkách tržní ekonomiky se navíc stává obtížnější vstup na pracovní trh a získání stabilního pracovního místa a mladí lidé bez pracovních zkušeností jsou vystaveni riziku nezaměstnanosti. Změny rodinného chování jsou doprovázeny změnami hodnotových orientací [Chaloupková, Šalamounová 2004]. Zjištění výzkumných šetření nicméně dokládají, že vstup do manželství a založení rodiny zůstává součástí životních plánů většiny mladých lidí, že většina mladých lidí upřednostňuje tradiční model rodiny s dvěma dětmi [Fialová et al. 2000]. Od generace jejich rodičů je však odlišuje to, že uskutečnění těchto životních plánů odkládají do vyššího věku. Výzkumná šetření postojů mladých lidí ukazují, že mladí lidé dnes kladou větší důraz na ekonomické osamostatnění a samostatné bydlení jako předpo-

klad pro vstup do manželství [Paloncyová 2002]. Předchozí biografické výzkumy mladé generace ukazují, že v důsledku komplexních změn ekonomických, sociálních a kulturních podmínek po roce 1989 se v české společnosti rozložení jednotlivých životních startů – profesního a rodinného – v životní dráze mladých lidí oddalují. Zvyšuje se věk při založení první partnerské domácnosti, věk při narození prvního dítěte a prodlužuje se jak délka studia, tak období mezi koncem studia a počátkem partnerského soužití [Paloncyová 2002]. Naproti tomu vztah časování vstupu do manželství a rodičovství se ve srovnání se situací před rokem 1989 výrazně nezměnil a časový interval mezi uzavřením sňatku a narozením prvního dítěte zůstává poměrně krátký [ibid.].

Výše uvedené studie se většinou zaměřovaly na zkoumání centrálních tendencí věku, ve kterém mladí lidé zažívají události jako narození dítěte, vstup do manželství či vstup na pracovní trh, případně na časové rozpětí mezi nimi. V této studii se tyto poznatky pokusíme doplnit zkoumáním rodinných (a profesních) startů z holistické perspektivy. Zaměříme se nejen na časování jednotlivých událostí rané rodinné (a profesní) dráhy, ale na průběh rodinných a profesních drah mezi 18 a 35 lety v jejich celku – na sled rodinných (profesních) situací, kterými mladí lidé v jednotlivých letech procházeli. Tento přístup umožňuje postihnout nejen centrální tendence časování, ale heterogenitu konkrétních životních drah a identifikovat vzorce podobných trajektorií.

Přestože naše data nedovolují plně postihnout výše uvedené změny rodinného chování v 90. letech 20. století, protože zahrnují pouze lidi narozené do roku 1967, předpokládáme, že můžeme i ve starších kohortách, jejichž demografické chování ještě nebylo poznamenáno těmito výraznými změnami, nalézt určitou pluralitu rodinných uspořádání a různé typy rodinných startů. Hlavní otázkou, na kterou se zaměříme, je, zda je možné nalézt odlišné typy raných rodinných drah a zda se jejich zastoupení liší v mezikohortním srovnání. Procházejí lidé s různým vzděláním různými typy rodinných drah? Stávají se rodinné dráhy rozmanitějšími a obsahují více změn?

4.1. Typy rodinných drah mezi 18 a 35 lety²⁵

V české verzi výzkumného šetření ISSP 2002 byli respondenti dotazováni na to, zda žili v době sběru dat se stálým partnerem nebo partnerkou a případně zda v minulosti žili se stálým partnerem nebo stálou partnerkou.²⁶ Ve všech případech byly sbírány informace o počátku partnerského soužití (měsíc a rok) a s výjimkou současného partnerského vztahu i o datu ukončení partnerského soužití. Data obsahují i informace o tom, zda se jednalo o nesezdané soužití nebo manželství, popřípadě datum pozdějšího vstupu do manželství a údaje o datu narození dětí. Na základě těchto informací jsme zkonstruovali rané rodinné dráhy. V této kapitole budeme sledovat pohyb mezi šesti situacemi rodinného stavu, které rozlišují jednak existenci partnerského soužití a jeho formální status (nesezdané soužití, manželství, nežije s partnerem/kou) a jednak to, jestli má dítě nebo ne (viz tabulka 4.1).

25 První verze analýz rodinných drah byly publikovány v časopise Data a výzkum / SDA Info [Chaloupková 2009].

26 Podrobněji viz kapitola o datech.

Tabulka 4.1. Přehled sledovaných stavů rodinné dráhy

	Rodinný stav	Zkratka
1.	nežije s partnerem/kou, bezdětný/á	S0
2.	nežije s partnerem/kou, má dítě	SD
3.	žije v nesezdaném soužití, bezdětný/á	NS0
4.	žije v nesezdaném soužití, má dítě	NSD
5.	žije v manželství, bezdětný/á	M0
6.	žije v manželství, má dítě	MD

Zdroj: Autorka.

Vzhledem k tomu, že sledujeme rodinnou dráhu ve věkovém intervalu mezi 18 a 35 lety, do analýzy vstoupili pouze lidé, kterým v době sběru dat bylo 35 let a více (530 žen a 299 mužů). Podíl lidí v našem datovém souboru, kteří byli ve 35 letech bezdětní, je poměrně nízký. Ve věku 35 zůstalo bezdětných celkově 7,7 % žen a 13,7 % mužů. Tento údaj neznamená konečnou bezdětnost, neboť část z nich se stala (nebo se může stát) rodičem ještě v pozdějším věku. Podrobnější údaje o konstrukci rodinných drah z data ISSP 2002 uvádí předchozí kapitola. Z dostupných dat bylo možné zrekonstruovat 734 rodinných drah, z toho 471 rodinných drah žen a 263 rodinných drah mužů. O velké rozmanitosti rodinných drah svědčí fakt, že 398 z nich je rozdílných (tj. obsahují odlišné stavy nebo se liší časováním (délkou trvání stavů) a/nebo pořadím stavů). Trajektorií, které se opakují alespoň 10krát, je pouze 7 a celkově je zaujímá přibližně 14 % respondentů. Více než dvě pětiny trajektorií (celkem 297) jsou zcela unikátní a vyskytují se v datovém souboru pouze po jednom případě. Pro zajímavost můžeme uvést, že nejčastěji vyskytující se trajektorii je stabilní trajektorie bezdětných, kteří nežijí s partnerem/kou (S0,35), kterou ale zaujímal pouze 42 respondentů (5,7 %). Jednotlivé trajektorie mohou zahrnovat zcela odlišné stavy nebo se mohou lišit pouze pořadím daných stavů. V mnoha případech se ale liší jen časováním – délkou jednotlivých stavů (epizod). Jinými slovy, za touto na první pohled obrovskou rozmanitostí rodinných drah se mohou skrývat velké podobnosti, protože některé rodinné dráhy se mohou lišit jen malým rozdílem časování přechodů z jednoho sledovaného stavu do druhého.

K identifikaci skupin podobných trajektorií jsme použili metodu optimálního seskupování, kterou jsme přiblížili v předchozí metodologické kapitole. Matice substitučních nákladů odvozených z dat podle pravděpodobnosti tranzice mezi danými stavy, která byla použita při výpočtu vzdáleností mezi trajektoriemi, je uvedena v příloze na konci této kapitoly. Náklady operací indel byly stanoveny jako polovina nejvyšších substitučních nákladů. Vzdálenosti vypočtené algoritmem optimálního seskupování následně vstoupily do shlukové analýzy. Pro shlukování byla použita hierarchická shluková analýza využívající Cardovu metodu, která je založena na minimalizaci vnitroshlukového rozptylu [Macindoe, Abbott 2004]. Proces shlukování blízkých rodinných drah dokumentuje graf 4.1. Dendrogram ukazuje, že můžeme identifikovat tři hlavní typy raných rodinných drah, které je možné ještě dále rozdělit v další podtypy. Stanovení počtu klastrů se řídilo na jedné straně požadavkem, aby byly klastry od sebe dobře odlišené a zároveň co nejvíce vnitřně homogenní, a na druhé straně požadavkem, aby velikost klastrů byla dostatečná pro další analýzu. Kritériem vhodného klastrového řešení je pravidlo, že průměrná vzdálenost uvnitř shluků by neměla přesahovat polovinu prů-

měrné vzdálenosti mezi shluky [Aisenbrey, Fasang 2007]. Největší relativní zlepšení poměru mezi vnitro a mezi-shlukovými vzdálenostmi nacházíme v řešení s pěti klastry (tabulka 4.2). S vyšším počtem klastrů dochází již jen k nepatrnému zlepšení a navíc v dalších krocích se dále dělí jen menší shluky.

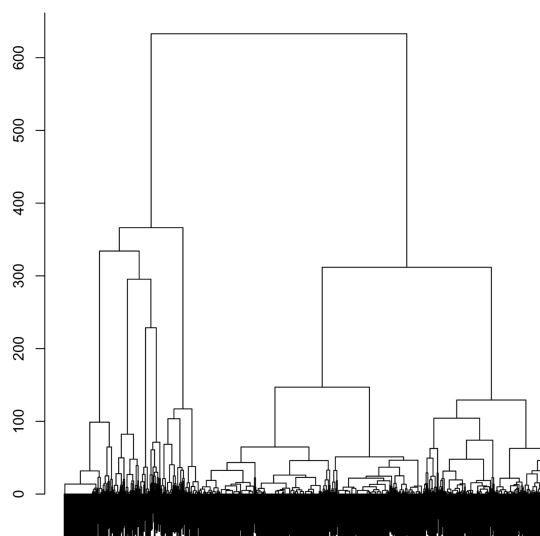
Tabulka 4.2. Vnitroshlukové a mezishlukové vzdálenosti

Počet shluků	Průměr vzdáleností uvnitř shluků (v)	Průměr vzdáleností mezi shluky (m)	Poměr v/m	Rozdíl poměru v/m	Velikost shluků
2	20,358	50,940	0,400		203 531
3	18,551	51,127	0,363	0,037	146 57 531
4	17,351	51,155	0,339	0,024	74 57 72 531
5	12,795	41,375	0,309	0,030	74 57 72 339 192
6	12,042	41,504	0,290	0,019	74 57 39 339 192 33
7	11,882	41,530	0,286	0,004	74 57 39 339 192 16 17

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Cílem shlukování je najít řešení s co nejhomonějšími shluky, které jsou vzájemně co nejvíce odlišné. Rozdíl poměru v/m ukazuje, o kolik se snížil poměr vnitro- a mezishlukových vzdálenosti.

Graf 4.1. Hierarchická shluková analýza rodinných drah

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+, N=734.

Nejrozšířenějšími typy rodinné dráhy jsou typy 4 a 5, do kterých celkově spadají více než tři čtvrtiny žen a více než tři pětiny mužů. Můžeme je označit jako klasické rodinné dráhy, protože zahrnují vstup do manželství a do rodičovství. Tyto dva typy rodinných drah se liší pouze časováním těchto tranzic. Rodinnou dráhu charakterizovanou časným vstupem do manželství a rodičovství zaujímal 55 % žen a 30 % mužů. Mediánový věk žen při narození prvního dítěte v této skupině dosahoval 21,4 let. Druhá skupina klasické rodinné dráhy se vyznačuje vyšším věkem při vstupu do manželství a rodičovství. Prošlo jí celkově 21 % žen a 35 % mužů. Ve srovnání s předchozí skupinou byl v této skupině mediánový věk žen při vstupu do manželství i při narození prvního dítěte vyšší přibližně o pět let. Srovnání průměrného věku mužů a žen při vstupu do prvního partnerského soužití, manželství a při narození dítěte v jednotlivých skupinách shrnuje tabulka 4.3.

Jako samostatný klastr rodinných drah se vyděluje dráha singles (Skupina 1), kteří po velkou část sledovaného období žili bez partnera. Dráha singles je častější u mužů (18 %) než u žen (6 %). Samostatný shluk tvoří partnerské rodinné dráhy (9 % žen a 11 % mužů), ve kterých převažují bezdětní manželé nebo partneri žijící v nesezdaném soužití (Skupina 3) (srov. tabulka 4.3). Ve tříshlukovém řešení jsou tyto dvě skupiny sloučeny dohromady – celkově je zaujímal 29 % mužů a 15 % žen. Vyšší zastoupení mužů v těchto dvou skupinách je dáno rozdílným časováním rodinných událostí u mužů a žen a odráží skutečnost, že muži vstupují do manželství a rodičovství v průměru ve věku o několik let vyšším než ženy.

Specifickou rodinnou dráhu, která zůstává zachována i v tříshlukovém řešení, je rodinná dráha osamělých rodičů. Touto rodinnou dráhou prošlo 9 % žen a 6 % mužů (Skupina 2). Tato dráha zahrnuje tranzici do rodičovství bez partnerského soužití s otcem či matkou dítěte nebo rozpad partnerského soužití (zpravidla manželství) po narození dítěte. Do této skupiny tudíž spadají jak svobodní (nesezdaní), kteří nežili v době narození dítěte s partnerem či partnerkou, tak rodiče, kteří uzavřeli sňatek a poté se rozvedli. Na tomto místě je třeba připomenout, že zde bereme v úvahu pouze partnerskou situaci a rodičovství a nikoli to, zda rodič žije s dítětem ve společné domácnosti. Je možné předpokládat, že matky žijící bez partnera žijí častěji společně se svým dítětem než svobodní či rozvedení otcové.

Následující grafy přinášejí dvě varianty vizualizace rané fáze rodinných drah. První sada grafů ukazuje pro každý typ rodinné dráhy, jaký podíl mladých lidí se v příslušném věku nacházel ve sledovaných rodinných situacích (graf 4.2). Např. ve věku 30 let bylo 85 % osob zařazených do skupiny singles bezdětných a nežilo s partnerem/kou. V ostatních skupinách ve věku 30 let nepřevyšoval podíl bezdětných nežijících s partnerem/kou 5 %. Tyto grafy prezentují informace o rodinných drahách v agregované podobě – představují sérii momentek rodinné situace v jednotlivých letech věku. Podávají proto jen základní představu o jejich průběhu. Z těchto grafů není možné vyvodit, jak se odvíjely jednotlivé individuální rodinné dráhy a jaká byla skutečná následnost rodinných situací. Například z uvedených grafů je patrné, že ve všech typech rodinné dráhy se s rostoucím věkem postupně snižuje podíl lidí nežijících s partnerem/kou. Z této informace ale nemůžeme zjistit, jak velký podíl 35letých nikdy nežil s partnerem či partnerkou. Mezi nimi totiž mohou být i ti, kteří již mají zkušenost s partnerským soužitím a s partnerem/kou se rozešli.

Naproti tomu druhá sada grafů (graf 4.3) ukazuje průběh individuálních trajektorií (tzv. index plot [Scherer 2001]). Každý z řádků znázorňuje jednotlivé rodinné situace, kterými jedinec mezi 18 a 35 lety procházel. Jeho nevýhodou je však to, že při zobrazení většího počtu životních drah by byl

Tabulka 4.3. Průměrný věk při vstupu do prvního partnerského soužití, manželství a při narození dítěte

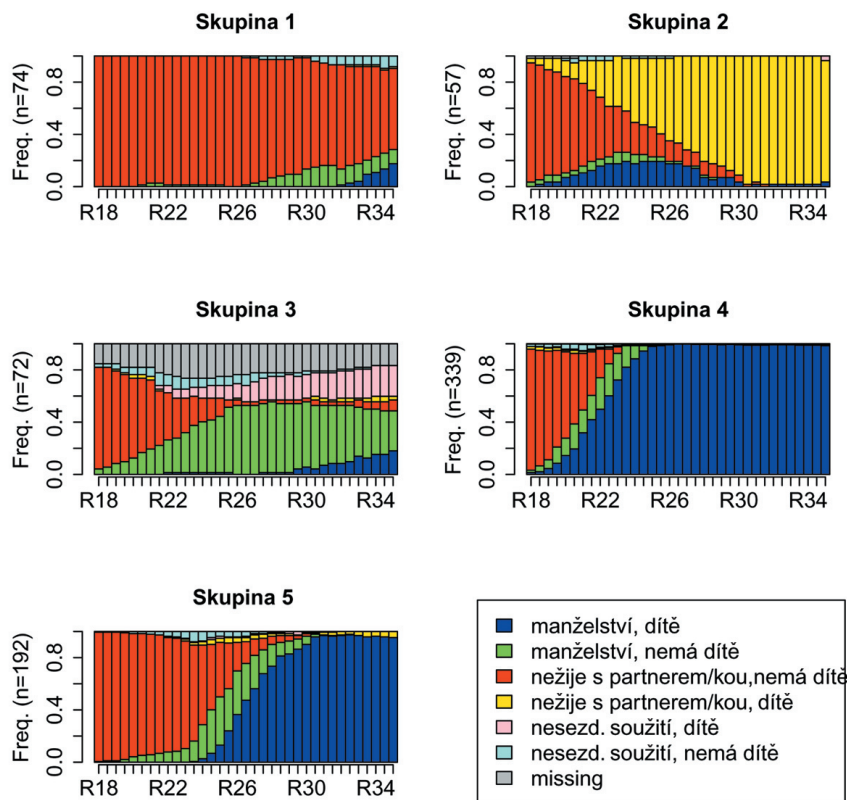
	Věk při počátku 1. partnerského soužití		Věk při vstupu do 1. manželství		Věk při narození 1. dítěte		Žil/a s partnerem/kou v %		Vstoupil/a do manželství v %		Má dítě v %	
	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži
1. Singles	33,8	33,0	34,7	33,9	37,9	35,5	50,0	69,6	46,4	65,2	35,7	41,3
2. Osamělí rodiče	21,6	30,8	21,8	26,6	22,7	24,2	53,7	50,0	53,7	37,5	100,0	100,0
3. Partnerská dráha	20,8	24,2	22,2	24,6	27,8	30,1	100,0	100,0	87,8	88,9	58,5	63,0
4. Klasická rodinná dráha – rychlá tranzice	20,5	21,6	20,7	21,8	21,6	22,8	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
5. Klasická rodinná dráha – pozdější tranzice	24,4	25,2	24,8	25,3	26,6	26,2	100,0	100,0	100,0	0 100,0	100,0	100,0

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Průměry jsou vypočteny jen pro ty, kteří danou tranzicí prošli (viz poslední tři sloupce) bez ohledu na věk (tj. i po 35. roce věku).

graf velmi nepřehledný a obtížně čitelný. Namísto zobrazení rodinných drah všech jedinců, kteří spadají do dané skupiny, proto prezentujeme jen deset nejčastějších individuálních trajektorií z každého typu. Šířka řádků odpovídá relativnímu zastoupení daných trajektorií. Z těchto grafů je rovněž patrné, že nejhomogennější skupinou jsou singles, kde zobrazenými deseti nejčastějšími rodinnými drahami procházejí téměř tři čtvrtiny osob, které byly do této skupiny zahrnuty. V této skupině dominuje rodinná dráha (S0, 35), tj. stabilní stav bezdětný/á, nežijící s partnerem/kou. Naproti tomu deset nejčastějších rodinných drah ve skupině 4 a 5 zahrnují sekvenci bezdětný/á, nežijící s partnerem/kou – manželství, nemá dítě – manželství, dítě. Jak je z grafů patrné, existuje přitom významná variabilita časování vstupu do manželství a rodičovství, jak napříč těmito skupinami, tak uvnitř. Nejčastější dráhou ve skupině osamělých rodičů je dráha nežije s partnerem/kou, nemá dítě – nežije s partnerem/kou, má dítě. Narozdíl od ostatních skupin mezi nejčastějšími trajektoriemi ve skupině 3 nacházíme trajektorie zahrnující vstup do manželství, ale ne do rodičovství a dráhy zahrnující dlouhodobé nesezdané soužití, včetně nesezdaných soužití s dětmi. Do této skupiny zároveň spadají i trajektorie, které obsahovaly chybějící údaje.

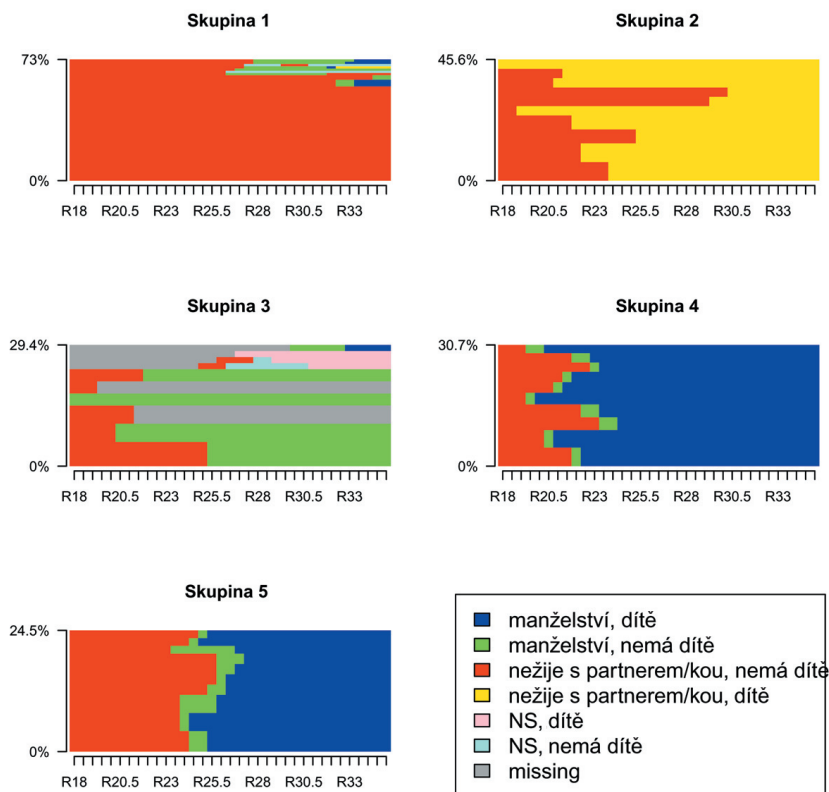
Graf 4.2. Typy rodinných drah mezi 18 a 35 lety: rodinná situace v jednotlivých letech věku (agregovaná data)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Skupina 1: Singles, Skupina 2: Osamělí rodiče, Skupina 3: Partnerská dráha, Skupina 4. Klasická rodinná dráha: rychlá tranzice, Skupina 5. Klasická rodinná dráha: pozdější tranzice.

Graf 4.3. Deset nejčastějších rodinných drah mezi lety 18 a 35 lety v jednotlivých typech

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Skupina 1: Singles, Skupina 2: Osamělí rodiče, Skupina 3: Partnerská dráha, Skupina 4. Klasická rodinná dráha: rychlá tranzice, Skupina 5. Klasická rodinná dráha: pozdější tranzice.

Doplňující charakteristiku pro rozlišení jednotlivých typů rodinných drah nám může přinést informace o průměrné době trvání jednotlivých stavů²⁷ (tabulka 4.4). Singles (Skupina 1) strávili téměř celé období mezi 18 a 35 lety, v průměru téměř 16 let, ve stavu „nežije s partnerem, partnerkou, bezdětný“. V rodinné dráze osamělých rodičů dominuje stav „nežije s partnerem/kou, dítě“. V „rychlé“ klasické rodinné dráze převažuje stav „žije s manželem nebo manželkou a dítětem“ a „pomalejší“ klasická rodinná dráha se dělí na období „nežije s partnerem/kou“ a „žije s manželem nebo manželkou a dítětem“ (tabulka 4.4). Poslední identifikovaný typ rodinné dráhy charakterizuje bezdětné manželství nebo nesezdané soužití.

²⁷ Tato informace slouží především pro srovnání jednotlivých typů. Absolutní hodnoty průměrů je třeba interpretovat s opatrností, protože vzhledem ke konstrukci věkových intervalů může být délka trvání stavu zkreslena až o +/-5 měsíců.

Identifikované typy rodinných drah mezi 18 a 35 lety odpovídají zjištěním analýz, které byly provedeny stejnými metodami na datech Švýcarského panelu domácností [Widmer, Ritschard 2009; Widmer, Ritschard 2008]. Tato studie analyzovala širší časové rozpětí mezi 20 a 45 lety²⁸ a rovněž odlišila pět typů rodinných drah. Přestože se definice sledovaných stavů lišila: v českých datech jsem sledovali i formální stav partnerství a naopak švýcarská data umožňovala podrobněji rozlišit složení domácnosti (zda jedinec žije sám nebo s rodiči, či zda žije v domácnosti s dětmi partnera/ky),²⁹ výsledná zjištění si až překvapivě odpovídají. V obou případech byla identifikována rodičovská trajektorie charakterizovaná relativně nižším věkem při narození dítěte, kterou procházela v obou zemích téměř polovina respondentů, a rodičovská trajektorie vyznačující se odkládáním rodičovství do vyššího věku (26 % respondentů v České republice a 19 % ve Švýcarsku) [Widmer, Ritschard 2009; Widmer, Ritschard 2008].

Obě analýzy odhalily partnerskou trajektorii bezdětných, kterou ve Švýcarsku zaujímal 16 % respondentů, zatímco v České republice jen 9 %. Švýcarská studie na rozdíl od našich analýz brala do úvahy i to, zda jedinec žil s rodiči. Zbývající dva typy trajektorií zahrnovaly jedince, kteří dosud neopustili domácnost rodičů (7 %), a poslední typ zahrnoval lidi žijící ve vlastní domácnosti bez partnera/ky, osamělé rodiče a lidi žijící s partnerem/kou a nevlastním dítětem (11 %). Celkově tyto dva typy trajektorií zaujímá 18 % respondentů a jejich zastoupení odpovídá zastoupení rodinné dráhy singles a osamělých rodičů, které identifikovaly analýzy českých dat [Widmer, Ritschard 2009; Widmer, Ritschard 2008].

28 Data byla sbírána retrospektivně. Do analýzy byli zahrnuti respondenti, kterým bylo v roce 2002 minimálně 45 let, tj. narození mezi lety 1910–1957.

29 Rozlišovali 10 situací: 1) žije s oběma biologickými rodiči; 2) žije s jedním biologickým rodičem; 3) žije s jedním biologickým rodičem a jeho/její partnerem/kou; 4) žije sám/a; 5) žije s partnerem/kou; 6) žije s partnerem/kou a s vlastním dítětem; 7) žije s partnerem/kou a nevlastním dítětem; 8) žije s vlastním dítětem, bez partnera/ky, 9) žije s přáteli; 10) jiná situace.

Tabulka 4.4. Průměrná doba strávená v jednotlivých stavech rodinné dráhy mezi 18 a 35 lety

	1. Singles	2. Osamělí rodiče	3. Partnerská dráha	4. Klasická rodinná dráha – rychlá tranzice	5. Klasická rodinná dráha – pozdější tranzice
Manželství, bezdětný/á (M0)	2,04	0,91	12,60	1,94	3,58
Manželství s dítětem (MD)	0,59	3,04	1,39	26,51	16,32
Nesezdané soužití, bezdětný/á (NS0)	0,84	0,30	1,50	0,31	0,65
Nesezdané soužití, dítě (NSD)	0,00	0,04	4,31	0,14	0,16
Nežije s partnerem/kou, bezdětný/á (S0)	31,45	9,39	7,46	5,73	13,61
Nežije s partnerem/kou, dítě (SD)	0,08	21,23	0,42	0,31	0,68
N	74	57	72	339	192

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Hodnoty v tabulce udávají průměrný počet půlroků strávených v daném rodinném stavu (max. 35). Vzhledem ke konstrukci věkových intervalů slouží zejména pro ilustraci rozdílů mezi danými typy.

4.2. Diferenciace typů rodinných drah podle vzdělání a kohorty narození

Dále nás zajímalo, zda existují rozdíly podle vzdělání a kohorty narození (tabulka 4.5). Typ rodinné dráhy souvisí se vzděláním a délkou studia. Téměř čtvrtinu lidí, kteří dosáhli vysokoškolského vzdělání, můžeme zařadit mezi singles, kteří odkládají založení rodiny do pozdějšího věku. Ve skupině lidí s maturitou zaujímalo dráhu singles do 35 let věku jen 6 % a mezi lidmi bez maturity necelých 10 %. Mezi lidmi s vyšším než maturitním vzděláním je častěji zastoupena klasická rodinná dráha spojená s odkladem sňatku a rodičovství do vyššího věku. Naopak mezi vysokoškoláky je nejméně zastoupena rodinná dráha osamělého rodiče (pouze 3,1 %), zatímco v ostatních vzdělanostních skupinách zaujímá rodinná dráha osamělých rodičů kolem 8 %.

Tabulka 4.5. Sociálně-demografické charakteristiky typů rodinných drah (řádková %)

	1. Singles	2. Osamělí rodiče	3. Partnerská dráha	4. Klasická rodinná dráha- rychlá tranzice	5. Klasická rodinná dráha- pozdější tranzice	Celkem (N=100%)
Gender**	ženy muži	8,7 6,1	8,9 11,4	55,2 30,0	21,2 35,0	531 263
Nejvyšší dosažené vzdělání***	bez maturity SŠ s maturitou VŠ	7,9 8,2 3,1	11,0 8,2 7,8	46,7 54,7 21,9	24,5 24,5 43,8	445 220 64
Kohorta	nar. do r. 1951 nar. 1952-61 nar. 1962-1967	8,3 5,2 10,8	10,8 10,7 5,8	46,7 46,8 43,9	25,7 26,6 26,6	362 233 139

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.
Poznámka: Chi² Test, *** p<0.001.

Dostupná data umožňují srovnávat počáteční fázi rodinných drah lidí narozených mezi roky 1919–1967 (tj. těch, kterým bylo při sběru dat minimálně 35 let). V následujících analýzách budeme rozlišovat tři kohorty: lidi narozené do roku 1951, narozené mezi lety 1952–1961 a narozené v letech 1962–1967. Přestože se příslušníci nejmladší kohorty narodili a vyrůstali za socialismu, do dospělosti vstoupili krátce před pádem komunistického režimu, a většinu ze sledovaného období tudíž prožili v nových sociálních, politických a ekonomických podmínkách po roce 1989. I když můžeme pozorovat mírné zvýšení zastoupení drah osob nežijících s partnerem/kou a rodičů po rozvodu (rozpadu partnerského soužití) v nejmladší kohortě a mírné oslabování zastoupení klasické rodinné dráhy s rychlou tranzicí do rodičovství, mezikohortní rozdíly nejsou příliš výrazné a kohorta narozených v letech 1962–1967 se svým rodinným chováním ještě přibližovala generacím zakládajícím rodinu za socialismu. Jiný obrázek bychom pravděpodobně získali, kdybychom do analýzy zahrnuli příslušníky mladších kohort narozené v 70. letech 20. století a později, kteří jsou hlavními nositeli změn rodinného chování po roce 1989 v České republice. Studie Anny Baranowské založená na polských datech zahrnující ženy narozené v letech 1966–1980 dokládá, že v nejmladší kohortě se výrazně rozšířila rozmanitost rodinných a pracovních drah žen a výrazně se proměnilo zastoupení jednotlivých typů drah [Baranowska 2008].

Naše analýzy potvrdily, že rodinná dráha zahrnující vstup do manželství a založení prokreační rodiny představuje v kohortách lidí narozených do roku 1967 dominantní ranou rodinnou dráhu. Zároveň ale ukázaly, že téměř třetina populace se od této standardní rodinné dráhy jistým způsobem odkloňovala – žili dlouhodobě bez partnera nebo partnerky, zůstávali bezdětní nebo měli dítě, ale nežili s partnerem. Tato zjištění potvrzují, že i v generacích, které realizovaly rodinné chování z velké části před rokem 1989, existuje pluralita rodinných trajektorií, a to jak s ohledem na časování významných tranzic, tak s ohledem na pluralitu uspořádání soukromého života.

4.3. Roste variabilita rodinných drah?

Variabilitu rodinných drah můžeme měřit pomocí indexu entropie [Fussell 2005], a to ze dvou úhlů: variabilitu rodinných uspořádání v letech věku (transverzální přístup) nebo variabilitu rodinných uspořádání v rámci individuální životní dráhy (longitudinální přístup) [Gabadinho et al. 2009; Widmer, Ritschard 2009], jak bylo podrobněji uvedeno v kapitole 3 věnované metodám kvantitativního zkoumání životní dráhy. Pomocí ukazatele transverzální entropie můžeme určit, nakolik jsou životní situace jedinců v určitém věku homogenní, nebo naopak, na kolik jsou rozmanité. Pokud by se všichni jedinci stejného věku nacházeli ve stejné rodinné situaci, index transversální entropie by byl nulový. Naopak index longitudinální entropie měří variability situací v rámci individuální životní dráhy. Index longitudinální entropie by byl nulový, pokud by jedinec po celé sledované období životní dráhy setrval ve stejné životní situaci. V následujících analýzách jsme použili normované míry entropie (hodnoty byly vyděleny maximální hodnotou, kterou může v daném případě entropie nastávat, tj. situaci, kdy by v dané sekvenci byly rovnoměrně rozloženy všechny sledované stavy). Normované indexy entropie tudíž nabývají hodnot mezi 0 a 1, kdy 0 označuje úplnou homogenitu rodinných stavů a 1 maximální heterogenitu rodinných stavů.

Graf 4.4 ukazuje srovnání míry entropie podle kohort v transversálním a longitudinálním pohledu. Z prvního grafu (a), který přináší vývoj měř variability rodinných situací v jednotlivých letech věku, je patrné, že se míra heterogenity rodinných situací v průběhu mladé dospělosti mění. Kolem

věku 18–20 let je heterogenita rodinných drah nejnižší, protože většina mladých lidí dosud neprošla žádnou ze sledovaných tranzic – nežijí s partnerem či partnerkou, jsou svobodní a bezdětní. S tím, jak mladí lidé postupně těmito tranzicemi procházejí, se jejich životní situace stávají rozmanitější, a index entropie se proto zvyšuje. Vrcholu dosahuje index transversální entropie kolem 25 let a poté kolem 30. roku, jak postupně vstupují do manželství a stávají se rodiči i ti, kteří tyto tranzice odkládali, se opět variabilita rodinných stavů snižuje. Můžeme ale předkládat, že s rostoucím věkem se může rozmanitost rodinných situací znovu zvyšovat jako důsledek vysoké rozvodovosti a různorodosti porozvodových rodinných drah. Mezikohortní srovnání hodnot indexu transversální entropie dokládá, že v nejmladší kohortě, která prožívala ranou fázi rodinné dráhy po roce 1989, roste variabilita rodinných uspořádání a jedinci stejného věku se nacházejí v rozmanitějších rodinných situacích (tabulka 4.6).

Druhý graf (b) přináší srovnání variability individuálních trajektorií. Zjištění nenaznačují, že by mezi kohortami narozenými mezi lety 1919–1967 docházelo k výraznému nárůstu počtu změn v rámci rané fáze rodinných drah. Tato zjištění nenaznačují, že by v nejmladší kohortě v průměru rodinná dráha zahrnovala více změn (resp. více odlišných stavů). Hypotézu o obecném zvyšování nestability a rostoucí nepředvídatelnosti raných rodinných drah nepotvrdily analýzy využívající indexu turbulence [Elzinga, Liefbroer 2007]. Přestože tyto analýzy doložily, že v některých evropských zemích se rané rodinné dráhy stávají turbulentnějšími, jinde, a to i v zemích, které jsou považovány za průkopníky demografických změn, jako je Švédsko nebo Nizozemsko, růst nestability raných rodinných drah potvrzen nebyl [Elzinga, Liefbroer 2007]. Toto zjištění ale nemusí znamenat, že individuální rodinné dráhy nepodléhají žádným změnám. Narůst výskytu nestabilních rodinných drah v určitých sociálních skupinách může paradoxně zakrývat to, že zároveň s tím se zvyšuje i počet „stabilních rodinných drah“ bez tradičních rodinných tranzic, jako je vstup do manželství či rodičovství, či bez vstupu do korezidenčního partnerského soužití [srov. Elzinga, Liefbroer 2007; Widmer, Ritchard 2008]. Díky zvyšující se pluralitě rodinných uspořádání mohou vedle sebe koexistovat jak nestabilní rané rodinné dráhy zahrnující sériové partnerské soužití nebo rozpad partnerského soužití s dětmi, tak stabilní dráhy bezdětných singles.³⁰ Zkoumání souhrnných měř variability individuálních životních drah by proto mělo být doplněno i kvalitativnějším přístupem rozlišujícím charakter sledovaných změn (např. rozlišujícím změny rodičovské dráhy (narození dalšího dítěte) a změny spojené s rozpadem partnerských vztahů).

30 Tato zjištění jsou pochopitelně ovlivněna definicí sledovaných stavů. Přestože se z hlediska tradičních rodinných tranzic dráha singles jeví jako stabilní, ve skutečnosti může zahrnovat řadu krátkodobých či netradičních partnerských vztahů [srov. např. Tomášek 2006].

Tabulka 4.6. Regresní analýza, index transversální entropie

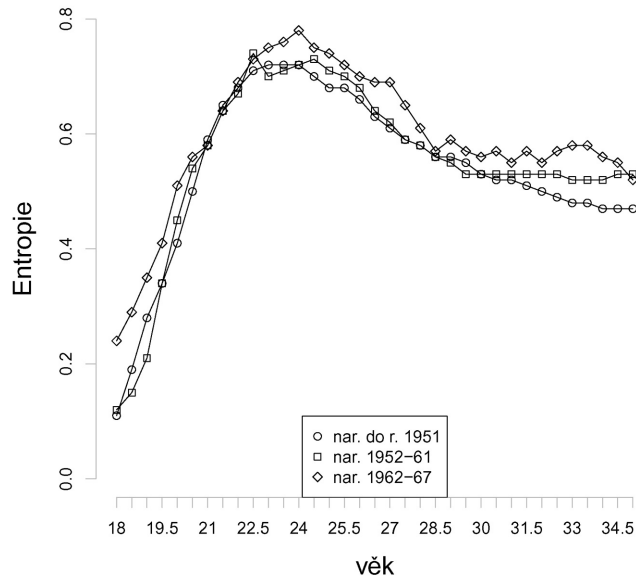
		B	S. E.	Sign.
Konstanta		0,559	0,015	0,000
Kohorta	nar. do r. 1951	-0,053	0,017	0,002
	nar. 1952–1961	-0,042	0,017	0,013
Věk	do 20 let	-0,234	0,022	0,000
	20,5–23	0,121	0,020	0,000
	23,5–29,5	0,123	0,016	0,000
Adj. R2		0,76		

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Závislá proměnná: index transversální entropie, referenční kategorie: nar. 1962–1967, věk 30–35.

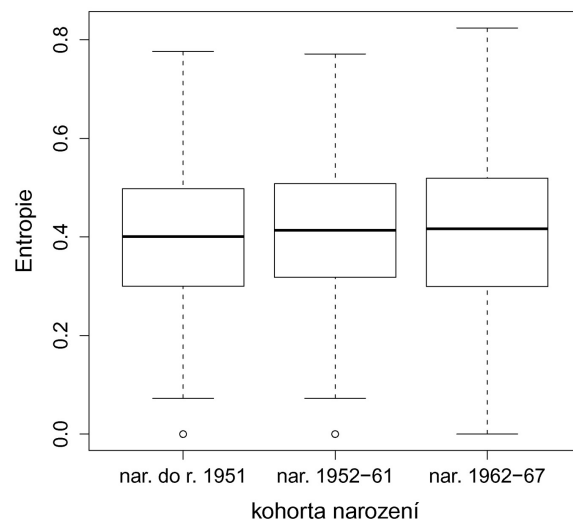
Graf 4.4. Míry variability rodinných drah mezi 18 a 35 lety podle kohorty (index entropie)

a) Transversální pohled

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

b) Longitudinální pohled

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Rozdíly mezi průměry longitudinální entropie mezi kohortami nejsou statisticky významné.

4.4. Závěr

Analýzy dat ISSP 2002 identifikovaly pět typů rané fáze rodinné dráhy a jejich charakteristiky. Vedle klasických rodinných drah zahrnujících vstup manželství a rodičovství nalezly i méně normativní dráhy, kterými procházela přibližně třetina respondentů: partnerskou dráhu bezdětných, dráhu singles a dráhu osamělých rodičů. Tato zjištění potvrzují, že i před rokem 1989 existovala určitá pluralita rodinných startů. Naše analýzy se zaměřovaly pouze na úsek rodinné dráhy do 35 let, a sledované dráhy tudíž zůstávají i nadále otevřené: někteří jedinci mohou vstoupit do manželství nebo mohou mít dítě i po 35. roku atd. O tom, že někteří tak skutečně učinili, svědčí ostatně tabulka 4.3. Ukazuje, že průměrný věk při narození dítěte v rodinné dráze single přesahuje u mužů i u žen 35 let věku.

I když se z hlediska zastoupení typů raných rodinných drah lidé, kteří vstupovali do dospělosti v období pádu komunistického režimu, ještě více méně přibližovali generacím zakládajícím rodinu za socialismu, srovnání variability rodinných drah naznačuje, že se v kohortě narozené 1962–1967 roste pluralita rodinných situací lidí stejného věku a rodinné dráhy vrstevníků se stávají diferencovanějšími. Data však nenaznačují, že by rodinné dráhy nejmladší kohorty zahrnovaly v průměru více změn a/nebo odlišných stavů.

Můžeme očekávat, že v mladších kohortách narozených po roce 1970 bude docházet k většímu oslabování klasické rodinné dráhy, zejména její rychlé varianty na úkor rodinné dráhy s pozdějším vstupem do manželství a rodičovství. Lze rovněž očekávat, že se bude zvyšovat zastoupení partnerské bezdětné dráhy a dráhy singles. Je rovněž pravděpodobné, že zvyšování mimomanželské plodnosti, ke kterému dochází od 90. let 20. století [Hamplová et al. 2007], se bude odrážet v rozvoji nových typů rodinných drah, které zahrnují partnerské páry žijící v nesezdaném soužití s dětmi či rodinných drah, ve kterých narození dítěte předchází vstupu do manželství. Pokud bychom sledovali širší úsek rodinných drah, mohli bychom zaznamenat vedle rodinných drah osamělých rodičů i znovu složené „patchworkové“ rodinné dráhy zahrnující soužití rodiče s dítětem a novým partnerem/kou, případně s dalším společným dítětem.

Příloha 4.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování rodinných drah

	MD	M0	S0	SD	NSD	NSO	*
MD	0,00						
M0	1,80	0,00					
S0	2,00	1,94	0,00				
SD	1,97	2,00	1,99	0,00			
NSD	1,93	2,00	2,00	1,98	0,00		
NSO	1,98	1,80	1,98	2,00	1,96	0,00	
*	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Náklady indel=1.

5. Pracovní dráhy

V této kapitole se zaměříme na počátky pracovních drah v České Republice osob narozených do roku 1967. Na rozdíl od studií, které se zaměřují pouze na okolnosti vstupu do prvního zaměstnání, se budeme věnovat profesním startům v průběhu delšího časového období, což umožňuje zachytit možné změny v procesu vstupu na pracovní trh [Brzinsky-Fay 2006; Sackmann, Wingens 2003]. V následující kapitole se poté zaměříme na to, jak je průběh raných profesních drah spojen s vývojem rodinných drah. Lze rozlišit odlišné typy raných pracovních drah a roste v mezikohortním srovnání jejich diverzita?

Studium individuálních pracovních drah umožňuje doplnit poznatky studií, které vycházejí z analýzy agregovaných dat (např. míry zaměstnanosti žen v určitých fázích rodinné dráhy nebo v určitém věku), i poznatky studií, které se zaměřují jen na specifické tranzice (např. časování návratu ženy do zaměstnání po narození dítěte). Výhodou na trajektorie zaměřeného přístupu je to, že umožňuje zachytit rozmanitost pracovních drah. Zatímco při zkoumání vzorců přerušování zaměstnání z důvodu péče o dítě se můžeme zaměřit pouze na ženy, které byly před narozením dítěte zaměstnané [Bird 2004], na trajektorie zaměřený přístup umožňuje se soustředit i na bezdětné ženy nebo na ty, které stojí úplně mimo trh práce a jsou trvale v domácnosti. Analýza individuálních pracovních drah umožňuje zohlednit pestrost v čase proměňujících se uspořádání a umožňuje zohlednit jejich zakotvenost v širším historickém a institucionálním kontextu [Moen 2003; Moen, Sweet 2004].

Po roce 1989 dochází k výrazným změnám podmínek profesních startů. Transformace plánované ekonomiky vyznačující se plnou zaměstnaností v tržní ekonomiku přinesla vyšší rizika nezaměstnanosti a vyšší nároky na flexibilitu pracovní síly. Mladí lidé se musejí vyrovnávat s vyšší ekonomickou nejistotou a nestabilitou pracovních míst [Mills, Blossfeld 2005]. S nástupem tržní ekonomiky se rovněž rozšiřují možnosti uplatnění vzdělání a lidského kapitálu na trhu práce. Lze proto očekávat, že se životní dráhy budou více rozrůžňovat.

I když jsme, jak ukázala předchozí kapitola, nenalezli výrazné změny zastoupení typů rodinných drah lidí, kteří vstoupili do dospělosti těsně kolem roku 1989, můžeme předpokládat, že rané pracovní dráhy nejmladších kohort byly výrazněji ovlivněny změnami podmínek. Přestože hlavní odpovědnost za péči o domácnost a děti zůstává na ženách a většinou jsou to právě ony, kdo přizpůsobuje své pracovní zapojení nárokům péče o rodinu, můžeme očekávat postupnou pluralizaci pracovních drah žen a zejména rozvoj pracovních drah bezdětných žen nebo matek, které nepřerušují pracovní zapojení z důvodu péče o děti.

V sociologické literatuře můžeme obecně rozlišit dva modely participace na trhu práce s ohledem na rodinu: model kontinuální pracovní dráhy a model přerušované pracovní dráhy. Model přerušované pracovní dráhy je typický pro ženy a předpokládá dočasný odchod z trhu práce v období, kdy jsou děti malé. Pracovní dráhy mužů sledují tradičně kontinuální trajektorii, a jsou proto mnohem stejnorodější než pracovní dráhy žen [Blossfeld, Drobnič 2001]. Protože se pracovní dráhy žen vyznačují vyšší heterogenitou než pracovní dráhy mužů, v následující části se podrobněji zaměříme na faktory ovlivňující pracovní zapojení žen.

5.1. Faktory ovlivňující pracovní zapojení žen

Jak již bylo zmíněno dříve, životní dráhy jsou utvářeny souhrou individuálního jednání, individuálních zdrojů a preferencí a sociálního a institucionálního kontextu. Ve vysvětlení zaměstnanosti žen můžeme rozlišit přístupy, které zdůrazňují tři typy mechanismů, které ovlivňují vzorce zaměstnanosti žen: 1) lidský kapitál; 2) osobní preference a 3) strukturní faktory. V následujícím oddíle se nejdříve zaměříme na změny opatření rodinné politiky, které vytváří podmínky pro skloubení zaměstnání s péčí o rodinu. Česká společnost je dlouhodobě charakteristická vysokou zaměstnaností žen, a to typicky na plný pracovní úvazek, přerušovanou poměrně dlouhým obdobím mateřské a rodičovské dovolené. Podmínky čerpání mateřské a rodičovské dovolené se v průběhu uplynulých desetiletí měnily, a proto je stručně shrneme.

5.1.1. Kontext podmínek skloubení práce a rodiny

Rodinnou politiku před rokem 1989 charakterizoval genderovaný de-familialismus [Sirovátka 2004: 105].³¹ Rodinná politika kladla důraz na vysokou zaměstnanost žen, která byla umožněna institucionalizovanou péčí o děti. Po roce 1989 se naproti tomu rodinná politika posunuje směrem k genderovanému implicitnímu familialismu a prohlubuje se důraz na dlouhodobou ranou péči o dítě v rodinném prostředí, což se odráží i v relativně malé podpoře institucionálních zařízení péče o předškolní děti [Sirovátka 2004]. Zároveň ale stále přetrvává předpoklad, že péče o dítě je primárně záležitostí ženy a česká rodinná politika neusiluje o větší zapojení mužů do péče o děti (např. větší podporou čerpání rodičovské dovolené muži).

Podmínky mateřské dovolené, zejména tzv. další mateřské dovolené (dnes rodičovské dovolené) se v průběhu posledních desetiletí v České republice výrazně měnily. Zatímco ještě na počátku 60. let 20. století trvala mateřská dovolená jen 18 týdnů, od konce 80. let 20. století byla prodloužena na 28 týdnů.³² Česká republika se tak postupně zařadila k zemím s nejdělsí mateřskou dovolenou.³³ V průběhu mateřské dovolené je ženě, pokud byla po stanovenou dobu nemocensky pojištěna, vy-

31 Genderové aspekty rodinné politiky analyzuje např. Leitner [2003]. Pojem genderovaný (de)familialismus odkazuje na to, že rodinná politika není genderově neutrální, ale předpokládá, že péče o děti je záležitostí žen. Naopak v případě, že stát podporuje rovnost v péči o děti mezi muži a ženami, lze hovořit podle Leitner o negendrovaném typu familialismu [Leitner 2003 cit. dle Sirovátka 2004].

32 V případě vícečetného porodu trvá 37 týdnů do roku 2007 i v případě osamělých matek.

33 Mezinárodní organizace práce (ILO) doporučuje placené přerušování výkonu zaměstnání z důvodu těhotenství a narození dítěte v délce 14 týdnů, přičemž za minimum považuje 12 týdnů [Matějková, Palonciová 2004; Soukupová 2007].

plácena peněžitá pomoc v mateřství, jejíž výše se odvíjí od příjmu ženy před porodem. Před rokem 1989 činila výše peněžité podpory v mateřství 90 % čistého průměrného příjmu, po roce 1989 se snížila na 69 % denního vyměřovacího základu [Matějková, Paloncyová 2004].³⁴

V první polovině 60. let 20. století byla zavedena tzv. další mateřská dovolená³⁵ (tabulka 5.1). Nejdříve mohly ženy po uplynutí mateřské dovolené požádat zaměstnavatele jen o další neplacenou mateřskou dovolenou, a to nejvýše do jednoho roku věku dítěte [§ 157 odst.1 č. 65/1965 Sb.]. V následujících desetiletích se postupně další mateřská dovolená prodlužovala až do tří let věku dítěte (tabulka 5.1). Navazující mateřská, později rodičovská, dovolená umožňuje pečovat celodenně o malé dítě bez toho, aby pečující rodič musel úplně opustit trh práce (tj. ukončit zaměstnanecký poměr) a zaručuje návrat do zaměstnání po jejím ukončení.

Souběžně s prodlužováním další mateřské dovolené se postupně rozšiřovaly skupiny matek, které měly nárok na finanční podporu v jejím průběhu. Nejprve finanční podporu (tzv. mateřský příspěvek³⁶) obdržely v roce 1970 ženy, které pečovaly spolu s dítětem do jednoho roku ještě o další dítě (dětí) ve věku do konce povinné školní docházky a neměly žádný příjem z výdělečné činnosti [zákon č.154/1969 Sb.]. Od roku 1971 byl mateřský příspěvek vyplácen matkám s dvěma nebo více dětmi až do dvou let věku nejmladšího dítěte [zákon č.107/1971 Sb.] a od roku 1987 až do tří let [zákon č. 50/1987 Sb.]. Matkám jednoho dítěte byl mateřský příspěvek přiznán, jen pokud žily samy nebo pokud pečovaly o dítě v náhradní péči nebo o dítě zdravotně postižené. Matky jednoho dítěte mohly čerpat pouze neplacenou další mateřskou dovolenou od roku 1964 do jednoho roku věku dítěte a od roku 1970 až do jeho druhých narozenin. Zavedení mateřského příspěvku pro ženy s více než jedním dítětem bylo součástí pro-populačních opatření [Kocourková 2002]. Teprve od roku 1985 dostávaly mateřský příspěvek všechny ženy, které byly na další mateřské dovolené, ale pouze do jednoho roku věku dítěte [zákon č. 110/1984 Sb.]. Další rok, tedy do dvou let dítěte, mohly čerpat ještě neplacenou další mateřskou dovolenou. Vyplácení mateřského příspěvku se sjednotilo až v roce 1990, kdy byla další mateřská dovolená prodloužena až do tří let věku dítěte a mateřský příspěvek byl nahrazen rodičovským příspěvkem vypláceným po celou dobu jejího trvání, a to bez ohledu na pořadí dítěte [zákon č. 382/1990 Sb.]. Od konce 80. let 20. století tak nastavení další mateřské dovolené postupně ztrácí pro-natalitní charakter, protože se již finanční podpora přestává vztahovat jen na děti vyššího pořadí [Kocourková 2002]. V roce 1995 bylo vyplácení rodičovského příspěvku rozšířeno až do čtyř let věku dítěte, tedy nad rámec další mateřské (rodičovské) dovolené [zákon č. 117/1995 Sb.]. Tyto změny byly doprovázeny snižováním dostupnosti míst v předškolních zařízeních [Hašková 2007].

34 Výše náhrady mzdy v průběhu mateřské dovolené je v České republice v evropském srovnání poměrně nízká, v některých evropských zemích dosahuje až 90–100 % mzdy. Pokud ale vezmeme v úvahu délku mateřské dovolené, z hlediska celkové vyplacené podpory v průběhu celé mateřské dovolené patří český stát k nejtědřejším v Evropě [Soukupová 2007].

35 Počátkem 60. let bylo v souvislosti s úvahami o prodloužení mateřské dovolené provedeno několik výzkumných šetření zjišťujících zájem žen o neplacené volno po skončení mateřské dovolené a důvody (ne)návratu do zaměstnání. Podle výzkumu z roku 1961 se do zaměstnání vracela po skončení mateřské dovolené (tj. cca po 14 týdnech po narození dítěte) jen třetina žen, další třetina žádala o neplacené volno a další třetina se nevrátila do zaměstnání [Prokopec 1963]. O využití nově zavedené prodloužené neplacené mateřské dovolené měla zájem téměř polovina matek, dalších 20 % nebylo rozhodnuto a 30 % žen ji neplánovalo čerpat [Wynnyczuk 1964].

36 Mateřský příspěvek (později rodičovský příspěvek) je plošnou dávkou, která představuje sociální příjem v době celodenní péče o dítě. Podrobněji o změnách výše mateřského příspěvku viz Vojtěchovská [1998].

Během 90. let 20. století se rovněž proměňují podmínky pobírání rodičovského příspěvku a postupně se otevírají možnosti výdělečné činnosti při zachování nároku na rodičovský příspěvek. Toto opatření má zmírnit propad rodinných příjmů, umožnit udržení kontaktu s profesí a zamezit ztrátě kvalifikace. Podmínky výdělečné činnosti ale byly zprvu dosti přísné. Dítě nesmělo navštěvovat jesle nebo podobné zařízení a rozsah výdělečné činnosti byl (s výjimkou osamělých rodičů) velmi omezený. Postupně se tyto podmínky zmírňovaly a zvyšoval se limit povoleného výdělku.³⁷ Další významnou změnu přinesl rok 2008, kdy byly zavedeny tři varianty čerpání rodičovského příspěvku odstupňované podle délky jeho vyplácení (do věku dvou let dítěte ve zvýšené výměře, do tří let ve standardní výměře a do 4 let v nejnižší výměře) [zákon č. 261/2007 Sb.].³⁸

Otcové mohli čerpat mateřskou dovolenou od roku 1987, ale pouze v případě, kdy se o dítě z vážných důvodů nemohla postarat matka [zákon č. 51/1987 Sb.]. Teprve od roku 2007 může po uplynutí šestinedělí otec matku na mateřské dovolené vystřídat [zákon č. 261/2007 Sb.]. V roce 1990 byl mateřský příspěvek nahrazen rodičovským příspěvkem a muži, kteří celodenně pečovali o dítě do tří let, tak získali nárok na tuto dávku [zákon č. 382/1990 Sb.]. K zrovnoprávnění rodičů obou pohlaví ve smyslu pracovně právní ochrany došlo ale až v roce 2001 zavedením rodičovské dovolené [zákon č. 155/2000 Sb.]. Zavedením rodičovské dovolené otcové získali stejné pracovně právní zabezpečení po dobu přerušení výkonu zaměstnání jako matky. Podíl mužů čerpávajících rodičovskou dovolenou je ale velmi nízký. V roce 2004 v České republice tvořili muži jen jedno procento osob pobírajících rodičovský příspěvek [Nešporová 2005].

Naše data zahrnují pracovní dráhy narozených mezi lety 1919–1967. Zatímco ženy z nejmladší kohorty narozené v letech 1962–1967 a částečně i ze střední kohorty mohly využít možnosti prodloužené rodičovské dovolené a vypláceného rodičovského příspěvku, nejstarší kohorta žen (narozených do r. 1951) mohla do roku 1985 při péči o první dítě čerpat pouze neplacenou další mateřskou dovolenou a do roku 1964 pouze mateřskou dovolenou.

37 V roce 2004 byl tento limit zrušen úplně. Nárok na rodičovský příspěvek zůstává podmíněn pouze omezeným využíváním předškolních zařízení péče o děti.

38 Podrobněji viz Dudová [2008].

Tabulka 5.1. Další mateřská (od r. 2001 rodičovská) dovolená

Platnost od roku	Délka DMD (od r. 2001 RD)	Mateřský (od r. 1990 rodičovský) příspěvek	
		Matky jednoho dítěte	Matky dvou a více dětí*
1. 4. 1964	do 1 roku	–	–
1. 7. 1970	do 2 let	Do 1 roku ve zvláštních případech**	do 1 roku
1. 10. 1971	do 2 let	–	do 2 let
1. 1. 1985	do 2 let	do 1 roku do 2 let ve zvláštních případech**	do 2 let
1. 7. 1987	do 2 let	do 1 roku do 3 let ve zvláštních případech**	do 3 let
1. 10. 1990	do 3 let	do 3 let***	
1. 10. 1995	do 3 let	do 4 let***	
1. 1. 2008	do 3 let	Tři varianty čerpání: 1. do 2 let 2. do 3 let 3. do 4 let***	

Zdroj: Sbíрка zákonů 1964, 1969, 1971, 1984, 1987, 1990, 1995, 2000, 2007.

Poznámka: DMD – další mateřská dovolená, RD – rodičovská dovolená, MP – mateřský příspěvek, RP – rodičovský příspěvek.

* Na mateřský příspěvek měly nárok matky, které pečovaly alespoň o dvě děti, z nichž starší bylo ve věku do konce povinné školní docházky.

** Jedná se o osamělé ženy, ženy pečující o zdravotně postižené dítě, o dítě v náhradní péči apod.

*** Do sedmi let, pokud je dítě zdravotně postižené.

5.1.2. Ekonomické přístupy

Ekonomické přístupy předpokládají, že významným diferencujícím faktorem pracovních drah žen je výše vzdělání a investic do lidského kapitálu [Becker 1993]. Teorie lidského kapitálu předpokládá, že s růstem investic do dovedností uplatnitelných na pracovním trhu se zvyšuje hodnota času žen a péče o děti a o domácnost se pro ně stává méně přitažlivou, protože představuje vyšší „náklady ztracených příležitostí“. Předpokládá tudíž, že ženy s vyššími investicemi do ekonomického kapitálu nebo s delší pracovní zkušeností přerušují či omezují své zapojení do placené práce kvůli péči o rodinu na kratší dobu. Řada studií dokládá, že vysoce kvalifikované ženy se vracejí do zaměstnání po narození dítěte dříve [Blossfeld, Drobníč 2001]. Analýzy českých dat však nepotvrzují, že výše vzdělání ovlivňuje přechod ze zaměstnání k celodenní péči o dítě [Hamplová 2006].

5.1.3. Teorie preferencí Catherine Hakim

Podle teorie preferencí Catherine Hakim se pracovní a rodinná uspořádání v současných vyspělých společnostech stávají záležitostí hodnot a osobních preferencí a osobní preference stávají stále důležitějším determinantem pracovních drah žen [Hakim 2000, 2003].³⁹ Hakim navazuje na myšlenku, že se v současných společnostech snižuje význam sociální třídy a pevně vymezených sociálních rolí na jednání, a jedincům se tak otevírá možnost aktivně konstruovat svoji vlastní biografii a volit si svá životní uspořádání [Beck 2004]. Teorie preferencí předpokládá, že odlišnosti pracovních drah mužů a žen a i různých skupin žen jsou způsobeny odlišnými preferencemi ve vztahu k práci a rodině. Na základě empirických výzkumů Hakim dokládá, že ženy pracující na částečný úvazek se méně identifikují s prací (work commitment) a více se soustředí na rodinu než ženy pracující na plný úvazek. Ve svých starších pracích Hakim hovořila o „přínejmenším dvou kvalitativně odlišných skupinách žen: kariéře a rodinně orientovaných ženách [Hakim 1995, 1996]. Později k těmto dvěma skupinám připojila střední kategorii adaptivních žen, které neupřednostňují ani jednu z těchto sfér před druhou [Hakim 1998, 2000, 2003]. Do kategorie adaptivních žen, které se snaží skloubit svoji pracovní aktivitu s rodinou, ale nedávají přednost ani jedné z těchto sfér před druhou, spadá většina žen. Další dvě skupiny: rodinně orientované ženy (*home-centred*), jejichž hlavní životní prioritou je péče o děti a rodinu a které upřednostňují zůstat v domácnosti, a pracovní orientované ženy (*work-centred*), pro které je prioritou kariéra, tvoří jen menšinu. V České republice můžeme do skupiny rodinně orientovaných zařadit 16 % žen ve věku mezi 20 a 40 lety a do skupiny orientovaných na práci 13 % žen. Zbývajících 70 % žen se řadí do kategorie adaptivních [Rabušic, Chromková-Manea 2007]. Toto rozložení zhruba odpovídá zjištěním Hakimové pro Velkou Británii a Španělsko [Hakim 2003]. Hakim zpochybňuje předpoklad, že vzdělání, tj. investice do lidského kapitálu uplatnitelného na pracovním trhu, je hlavním determinantem kariéreních aspirací. Preferenční skupiny jdou podle Hakim napříč vzdělanostními i sociálními vrstvami [Hakim 2000]. Podle Hakim neplatí, že by všechny vysoce vzdělané ženy měly vysoké profesní aspirace, a naopak, že by ženy s nižším vzděláním byly výrazněji orientované na rodinu [Hakim 2003]. Toto tvrzení potvrzují data z Velké Británie, ale v jiných zemích, např. ve Španělsku [ibid.] a v České republice, se jednotlivé „typy žen“ podle vzdělání liší [Rabušic, Chromková-Manea 2007].

Teorie preferencí vzbudila poměrně rozsáhlou polemiku [Bruegel 1996; Crompton, Harris 1998; Ginn et al. 1996; Procter, Padfield 1999]. Kritici teorii preferencí vytýkají, že dává příliš velký důraz na roli preferencí a opomíjí roli strukturálních faktorů [Crompton, Harris 1998; Ginn et al. 1996]. Poukazuje přitom na to, že účast na trhu práce je výsledkem kombinace individuálních voleb a strukturálních omezení a že pracovní orientace se proměňuje v závislosti na existujících příležitostech a omezeních v různých fázích rodinné a pracovní dráhy [Crompton, Harris 1998; Procter, Padfield 1999.] Hakim nicméně poukazuje na to, že jednotlivé skupiny ženské populace jsou na změny strukturálních podmínek různě citlivé. Největší dopady mají vnější podmínky na adaptivní ženy, zatímco zbývajících dvě minoritní skupiny (ženy orientované na kariéru a na rodinu) na ně reagují mnohem slaběji a je-

39 Podle Hakim ve vyspělých společnostech nastávají od 2. poloviny 20. století zásadně nové podmínky, které umožňují ženám volit si svůj životní styl. „Nový scénář voleb příležitostí pro ženy“ je výsledkem: 1) rozšíření účinné antikoncepce, která ženám dala kontrolu nad porodností; 2) dosažení rovného přístupu žen ke vzdělání a na pracovní trh; 3) rozšíření administrativních a servisních pracovních míst; 4) nárůstu pracovních míst vhodných pro „sekundární živitele“, pro které není placené zaměstnání prioritou; 5) růstu významu postojů a hodnot. K nastolení „Nového scénáře“ podle Hakim došlo ke konci 20. století jen v několika zemích, mezi které řadí Spojené státy americké, Velkou Británii a Nizozemsku [Hakim 2000].

jich životní cíle a priority vykazují větší stabilitu [Hakim 2000: 156]. Uvážíme-li ale, že do kategorie adaptivních žen spadá většina ženské populace, nelze význam strukturních podmínek opomíjet, je třeba více se zaměřit na to, jak adaptivní ženy reagují na podmínky a omezení. Hakim se nevěnuje otázce, zda a působením jakých faktorů se mohou v průběhu života preference proměňovat [Bruegel 1996; Ginn et al. 1996]. Jak dokládá Kan [2005] vztah preferencí a pracovního zapojení je oboustranný. Kan ukazuje, že ženy, které kontinuálně pracují na plný úvazek, přikládají větší význam pracovnímu zapojení než ženy s přerušovanou pracovní dráhou nebo ženy v domácnosti, a že pro vysoce pracovní orientované ženy představuje péče o děti menší překážku zapojení do zaměstnání než pro ženy adaptivní nebo rodinně orientované. Zároveň ale ukazuje, že zkušenosti a nabytý lidský kapitál mohou vést k posílení pracovní orientace a naopak nedostatek pracovních příležitostí může přispět k jejímu oslabení [Kan 2005]. Studie, které se zaměřovaly na empirické studium pracovních drah, našly mnohem rozmanitější diferenciaci pracovních drah žen. Nepodařilo se jim však identifikovat skupinu čistě rodinně-orientovaných žen [Aassve, Billari, Piccarreta 2007].

* * *

Vzhledem k tomu, že česká společnost je dlouhodobě charakteristická vysokou zaměstnaností žen, můžeme očekávat, že čistě na rodinu orientované životní dráhy žen budou v České republice poměrně málo zastoupené. Zároveň můžeme předpokládat, že ženy, které se snaží skloubit pracovní zapojení a péči o rodinu (tj. adaptivní skupina) procházejí poměrně rozmanitými a komplexními trajektoriemi [Moen, Sweet 2004]. Naopak v případě mužů očekáváme menší rozmanitost pracovních drah, protože většina z nich prochází kontinuálním pracovním zapojením. Můžeme očekávat, že muži s nestabilní pracovní dráhou budou odkládat rodinné závazky a založení rodiny [Levy, Gauthier, Widmer 2006]. Ekonomický přístup předpokládá, že významným diferencujícím faktorem pracovních drah je výše vzdělání. Můžeme předpokládat růst významu vzdělání v nejmladší kohortě. Pokud platí, že preference formují vzorce pracovního zapojení žen, měly by ženy, které procházejí různými pracovními drahami, mít odlišné pracovní orientace a postoje k zaměstnání a dělbě rolí v rodině.

5.2. Analýza pracovních drah mezi 18 a 35 lety

Sledovaná pracovní dráha zahrnuje sekvenci 35 zaměstnaneckých statusů odpovídajících šestiměsíčním intervalům mezi 18 a 35 lety. Pracovní dráha sleduje změny mezi pěti stavy zaměstnaneckého statusu: 1) pracující (zaměstnanec, samostatně výdělečně činný), 2) nezaměstnaný/á, 3) na mateřské/rodičovské dovolené nebo v domácnosti, 4) studující, 5) jiné (voják základní služby, v invalidním důchodu atd.) (tabulka 5.2).

Tabulka 5.2. Přehled sledovaných zaměstnaneckých statusů

	Zaměstnanecký status	Zkratka
1.	pracující	P
2.	nezaměstnaný/á	N
3.	na mateřské/rodičovské dovolené nebo v domácnosti	D
4.	studující	S
5.	jiné (zákl. vojenská služba, invalidní důchod atd.)	J

Zdroj: Autorka.

Data modulu pracovní historie ISSP 2002 neposkytují informace o souběhu zaměstnaneckých statusů. Nepřináší informace o tom, jak velký podíl lidí začal pracovat již při studiu nebo jak velký podíl žen si při rodičovské dovolené přivydělává. Zaměstnanecký status rovněž nerozlišuje velikost pracovního úvazku. Přestože to představuje určitou redukci informací, zaměření se pouze na hlavní status má i určitou výhodu. Pokud bychom sledovali všechny možné kombinace, počet sledovaných stavů by se několikanásobně navýšil a zvýšil by komplexitu dat. Podíl lidí zaměstnaných na částečný úvazek je v České republice velmi nízký, a proto tato skutečnost nepředstavuje významné omezení pro naši analýzu. Postup konstrukce pracovních drah je podrobněji popsán v kapitole 4.

Analýzy pracovních drah budou probíhat ve třech krocích. Nejdříve podáme základní přehled o raných pracovních drahách mužů a žen a zaměříme se na otázku, zda se zvyšuje variabilita pracovních drah. Poté se pokusíme identifikovat typy pracovních drah a blíže je charakterizovat. Vzhledem k tomu, že můžeme předpokládat, že pracovní dráhy žen jsou kvůli péči o dítě mnohem rozmanitější než pracovní dráhy mužů, budeme analyzovat pracovní dráhy mužů a žen zvlášť [srov. Robette 2008].

5.2.1. Základní popis pracovních drah mezi 18 a 35 lety

Do analýzy vstupovalo 502 pracovních drah žen a 275 pracovních drah mužů. Pracovní dráhy žen zahrnovaly 409 rozdílných trajektorií a soubor pracovních drah mužů obsahoval 104 rozdílných drah. Již první srovnání naznačuje, že pracovní dráhy žen jsou mnohem heterogennější než pracovní dráhy mužů. V souboru žen najdeme pouze tři trajektorie, které se opakují alespoň desetkrát, a zaujímá je dohromady 12 % žen. Naproti tomu v souboru mužů jich nacházíme šest a zaujímají je dohromady dvě pětiny mužů. V případě, že se zaměříme pouze na následnost stavů, se tyto rozdíly výrazně prohloubí. Jak ukazuje tabulka 5.3, pokud se zaměříme pouze na pořadí stavů a necháme stranou délku jejich trvání, deset nejčastějších sekvencí zachycuje rané pracovní dráhy téměř 100 % mužů, ale pouze necelých tří čtvrtin žen. Nejčastější raná pracovní dráha mužů zahrnuje epizodu studia (S) a poté kontinuální zaměstnání (P), zatímco u žen je zaměstnání přerušeno epizodou rodičovské dovolené (D).

Tabulka 5.3. Přehled pracovních drah mezi 18 a 35 roky – pouze pořadí stavů

Muži		Ženy						
Pracovní dráha	N	%	Kum. %	Pracovní dráha	N	%	Kum. %	
1.	S-P	149	54,2	54,2	S-P-D-P	95	18,9	18,9
2.	P	33	12,0	66,2	S-P	64	12,7	31,6
3.	S-J-P	22	8,0	74,2	S-P-D-P-D-P	53	10,6	42,2
4.	S-P-J-P	21	7,6	81,8	P	45	9,0	51,2
5.	S	17	6,2	88,0	P-D-P	40	8,0	59,2
6.	P-J-P	13	4,7	92,7	P-D-P-D-P	18	3,6	62,8
7.	J-P	3	1,1	93,8	S	17	3,4	66,2
8.	S-P-N-P	3	1,1	94,9	D	14	2,8	69,0
9.	S-J	2	0,7	95,6	S-P-D	14	2,8	71,8
10.	J	1	0,4	96,0	S-P-D-P-D	13	2,6	74,4

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

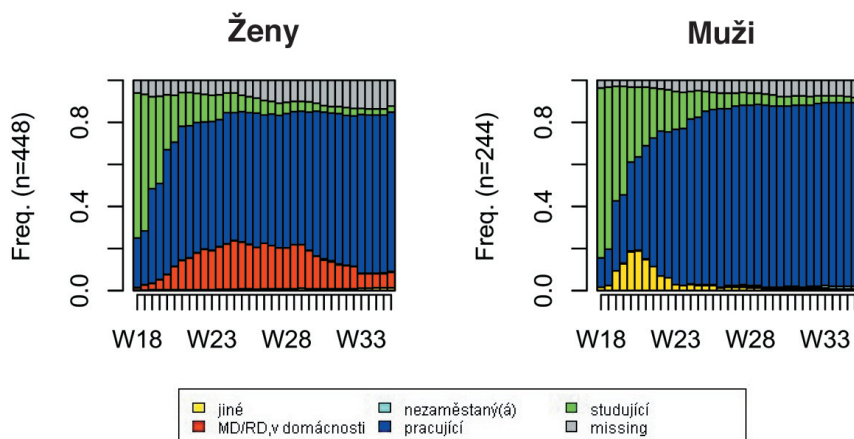
Poznámka: P – pracující, N – nezaměstnaný/á, D – na mateřské/rodičovské dovolené nebo v domácnosti, S – studující, J – jiné.

Základní přehled o vývoji pracovních drah mužů a žen mezi 18. a 35. rokem podávají následující grafy (graf 5.1). Tyto grafy nezachycují průběh individuálních pracovních drah, ale ukazují v agregované podobě rozložení ekonomických statusů v jednotlivých letech věku. Osa X zobrazuje věk od 18 do 35 let a svislá osa zachycuje, jaký podíl mužů a žen v daném věku studoval, pracoval nebo byl na mateřské či rodičovské dovolené atd. Graf dokládá, že se postupně po 18. roku věku snižuje počet studujících a roste podíl mladých lidí, kteří jsou ekonomicky aktivní. V případě žen vidíme, jak se podle věku mění podíl žen na mateřské a rodičovské dovolené. Naproti tomu počátek pracovních drah mužů je poznamenán epizodou základní vojenské nebo civilní služby (stav „jiné“).⁴⁰

⁴⁰ Základní vojenská služba byla v České republice zrušena v roce 2004. Před rokem 1989 trvala 24 měsíců a v roce 1990 byla zkrácena na 18 měsíců a posléze v roce 1993 na 12 měsíců.

Graf 5.1. Pracovní dráhy žen a mužů mezi 18 a 35 lety: situace v jednotlivých letech věku (agregovaná data)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Data zaznamenávají období dlouhodobé nezaměstnanosti trvající minimálně šest měsíců pouze u necelých 2 % respondentů, přičemž většina z nich přísluší k nejmladší kohortě. Srovnání průběhu raných pracovních drah mezi kohortami rovněž dokládá prodlužování doby studia a pracovní dráhy žen dokumentují prodlužování mateřské a rodičovské dovolené, ke kterému dochází postupně od 70. let 20. století a které vyvrcholilo v 90. letech 20. století zavedením tříleté rodičovské dovolené a prodloužením možnosti pobírat rodičovský příspěvek při celodenní péči o dítě až do jeho čtyř let.

5.2.2. Roste variabilita pracovních drah?

V úvodu jsme si položili otázku, zda můžeme v nejmladší kohortě, která vstoupila do dospělosti těsně před rokem 1989, pozorovat nárůst diverzity životních drah. Nejprve se zaměříme na variabilitu pracovních situací v jednotlivých letech věku. K měření variability jsme opět použili normovaný index transversální entropie, který umožňuje srovnat rozložení individuů v jednotlivých letech věku.⁴¹ Normovaný index může nabývat hodnot mezi 0 a 1. Nulové hodnoty by index entropie dosahoval, pokud by se všichni jedinci v určitém věku nacházeli ve stejném ekonomickém statusu. Naopak maximální hodnoty 1 by nabýval, pokud by jedinci byli rozloženi ve všech sledovaných ekonomických stavech rovnoměrně (podrobněji viz metodologická kapitola). Hodnoty normovaného indexu entro-

⁴¹ Normovaný index se získá vydělením maximální hodnotou entropie (tj. hodnotou, kterou by index entropie nabyl, pokud by v dané sekvenci byly rovnoměrně rozloženy všechny sledované stavy).

pie v jednotlivých letech věku tudíž můžeme interpretovat jako procentuální podíl z celkové možné variability sledovaných stavů [Fussell 2005].

Graf 5.2 ukazuje srovnání variability zaměstnaneckého statusu mužů a žen podle věku a kohorty. Můžeme z něj vyvodit několik závěrů. Zatímco na počátku pracovní dráhy je situace mnohem různorodější u mužů z důvodu souběhu fází studia, zapojení do ekonomické aktivity a základní vojenské služby, v dalších fázích pracovní dráhy můžeme zaznamenat vyšší heterogenitu u žen z důvodu přerušování pracovního zapojení kvůli péči o děti. Z vývoje indexu transversální entropie je rovněž patrné, že ke konci sledovaného úseku rané pracovní dráhy se variabilita pracovních drah žen snižuje, protože většina žen již ukončila rodičovskou dovolenou a vrací se zpět do zaměstnání. Přesto však variabilita pracovních drah žen zůstává na vyšších hodnotách ve srovnání s muži.

Srovnáme-li rozložení situací pracovní dráhy podle kohort, můžeme zaznamenat dva protichůdné trendy: na jedné straně vyšší standardizaci situace na počátku pracovní dráhy, avšak na straně druhé zvyšování heterogenity v pozdějším průběhu životní dráhy. Zprvce na počátku pracovních drah se variabilita v nejmladší kohortě snižuje. Tento vývoj odráží jednak prodlužování délky studia, ale také zkrácení a posléze zrušení povinné vojenské služby, ke kterému došlo v 90. letech 20. století. Naproti tomu se v dalších fázích heterogenita pracovních drah v generaci, která prožívala většinu sledovaného období v období ekonomické transformace a v podmínkách tržní ekonomiky, zvyšuje. Tento posun je přitom výraznější u žen než u mužů.

Tabulka 5.4. Průměrné hodnoty indexu longitudinální entropie

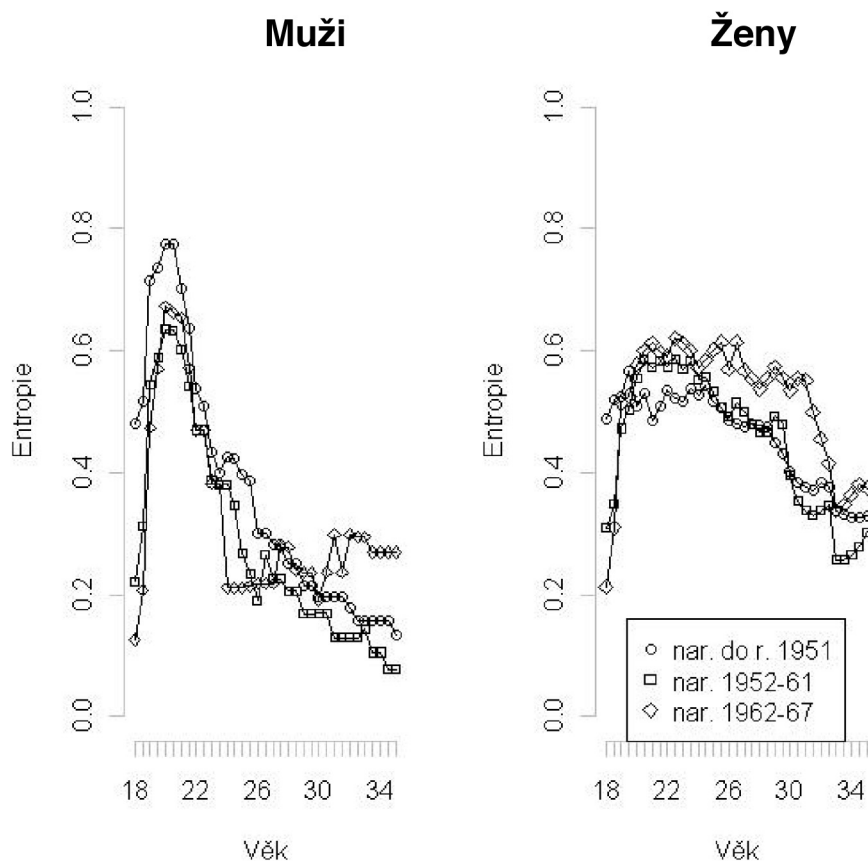
		Průměr	Stand. odchylka
Muži	nar. do r. 1951	0,22	0,16
	nar. 1952–61	0,27	0,16
	nar. 1962–1967	0,29	0,16
Ženy	nar. do r. 1951	0,26	0,19
	nar. 1952–61	0,38	0,19
	nar. 1962–1967	0,44	0,18

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35 +.

Poznámka: Normovaný index longitudinální entropie. Rozdíly průměrů jsou statisticky významné ($p < 0,005$).

Zatímco analýza rodinných drah neprokázala, že by rané rodinné dráhy lidí narozených mezi rokem 1962–1967 zahrnovaly více změn než rané rodinné dráhy starších kohort, v případě pracovních drah pozorujeme růst průměru indexu longitudinální entropie (graf 5.3, tabulka 5.4). Srovnání indexu longitudinální entropie dokládá, že pracovní dráhy mužů i žen z mladších kohort zahrnují více různých stavů než rané pracovní dráhy starších kohort. Jasně dokládá, že pracovní dráhy žen zahrnují více změn než pracovní dráhy mužů. Toto zjištění ale nemusí automaticky znamenat, že se zvyšuje nestabilita pracovních drah, protože k růstu variability individuálních pracovních drah přispívá i to, že se zvyšuje podíl mladých lidí, kteří studují po 18. roce věku.

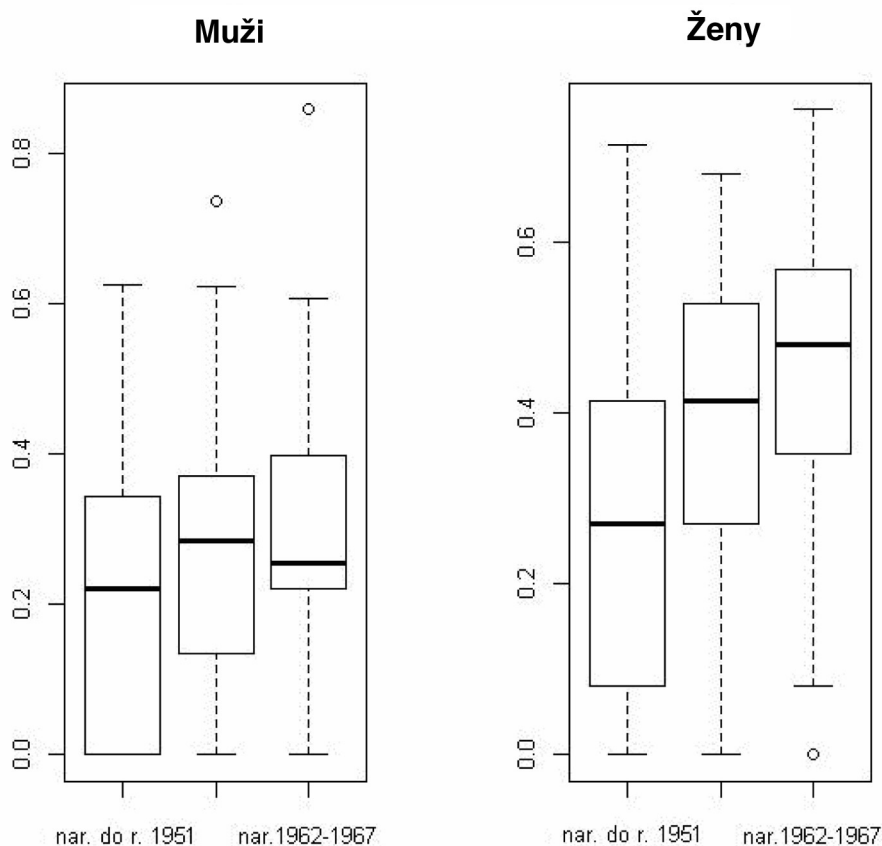
Graf 5.2. Míry variability pracovních drah mužů a žen mezi 18 a 35 lety v jednotlivých letech věku podle kohorty

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Normovaný index transversální entropie.

Graf 5.3. Míry variability pracovních drah mezi 18 a 35 lety podle kohorty (index longitudinální entropie)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

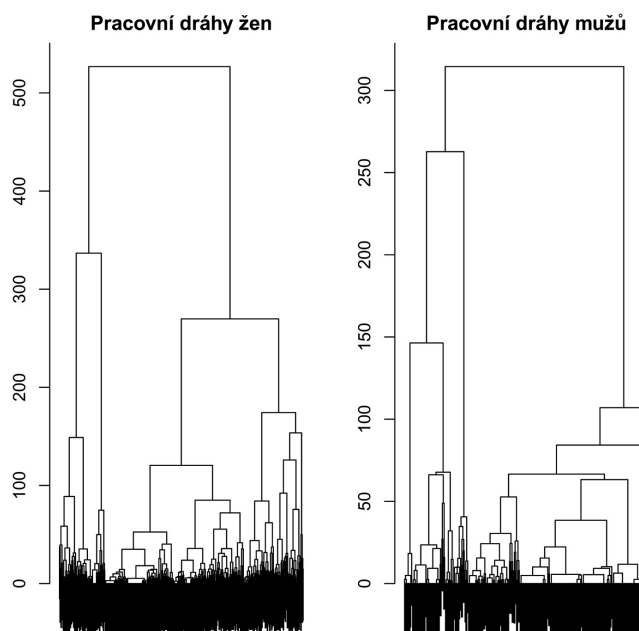
Poznámka: Normovaný index longitudinální entropie. Rozdíly průměrů jsou statisticky významné ($p < 0,05$).

5.2.3 Typy pracovních drah mezi 18 a 35 lety

K identifikaci typů pracovních drah jsme podobně jako v analýze rodinných drah použili metodu optimálního seskupování a hierarchické shlukové analýzy. Na rozdíl od předchozích analýz jsme ale analyzovali muže a ženy odděleně. Matice substitučních nákladů odvozených z dat (zvláště pro muže a zvláště pro ženy), které byly použity při výpočtu vzdáleností mezi jednotlivými trajektoriemi, jsou uvedeny v příloze na konci této kapitoly. Náklady operací indel byly stanoveny jako polovina nejvyšších substitučních nákladů. Proces shlukování pracovních drah ukazuje (graf 5.4). Jako vodítka pro stanovení počtu klastrů jsme použili poměr vnitroshlukových a mezishlukových vzdáleností (tabul-

ka 5.5). Na základě srovnání tohoto poměru bylo zvoleno řešení s pěti shluky pro ženy a řešení rozlišující tři skupiny pro muže. S vyšším počtem klastrů se již poměr vnitroshlukových a mezishlukových vzdáleností výrazně nezlepšoval.

Graf 5.4. Hierarchická shluková analýza pracovních drah mužů a žen

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Tabulka 5.5. Vnitroshlukové a mezishlukové vzdálenosti – analýza pracovních drah

	Počet shluků	Průměr vzdáleností uvnitř shluků (v)	Průměr vzdáleností mezi shluky (m)	Poměr v/m	Rozdíl poměru v/m	Velikost shluků
ŽENY	3	21,606	53,947	0,401		67 27 408
	4	15,778	42,790	0,369	0,032	67 27 285 123
	5	14,337	2,350	0,339	0,030	67 27 285 63 60
	6	14,074	42,390	0,332	0,007	67 27 285 63 54 6
MUŽI	2	12,846	37,803	0,340		72 203
	3	11,092	38,867	0,285	0,054	56 203 16
	4	10,554	38,865	0,272	0,014	9 203 47 16
	5	9,523	39,155	0,243	0,028	9 200 47 16 3

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

5.2.3.1. Typy pracovních drah žen a mužů mezi 18 a 35 lety

Základní představu o charakteru pěti odlišných typů raných pracovních drah podávají grafy zobrazující, jaký podíl lidí se v určitém věku nacházel ve sledovaných stavech pracovní dráhy (graf 5.5). Doplnující informace o nalezených typech pracovních drah žen přináší tabulka 5.6, která ukazuje procentní zastoupení daných typů, průměrnou dobu strávenou v jednotlivých stavech pracovní dráhy a průměrný počet epizod, které pracovní dráha zahrnovala. Jednoduchý způsob popisu skupin životních drah umožňuje metoda typické trajektorie, tzv. medoidu. Medoid označuje individuální trajektorii, která je nejbližší od ostatních trajektorií v daném klastru a představuje tudíž typického zástupce daného typu pracovní dráhy [Aassve, Billari, Piccarreta 2007; Robette 2008]. Na rozdíl od modální trajektorie, tj. trajektorie, která zahrnuje nejčastěji zastoupené stavy v jednotlivých letech věku, se jedná o reálnou, empiricky pozorovanou pracovní dráhu. Metoda medoidu umožňuje na základě statistických metod nalézt v kvantitativních datech jeden příklad charakteristický pro danou skupinu a přiblížit se tak metodám kvalitativním, které jsou založeny na podrobném popisu typických případů.

Tabulka 5.6. Průměrná doba strávená v jednotlivých stavech pracovní dráhy žen mezi 18 a 35 lety

Popis	%	Průměrný počet půlroků strávených v daném stavu					Počet epizod	Medoid
		S	P	D	N	J		
1. Neúplná pracovní dráha	13,3	1,6	5,6	3,4	0,2	0,0	2,1	(P,8)-(*,27)
2. Mimo pracovní trh	5,4	28,3	0,6	3,7	0,0	0,2	3,1	(S,35)
3. Kombinace práce a rodiny I, rel. krátké přerušení	56,8	2,1	29,0	3,6	0,1	0,1	3,6	(S,3)-(P,32)
4. Kombinace práce a rodiny II, delší studium, střední přerušení	12,5	12,6	16,9	5,5	0,0	0,0	4,4	(S,14)-(P,21)
5. Kombinace práce a rodiny III, rel. dlouhé přerušení	12,0	2,2	15,1	13,1	0,1	0,2	4,0	(S,2)-(P,8)-(D,15)-(P,10)

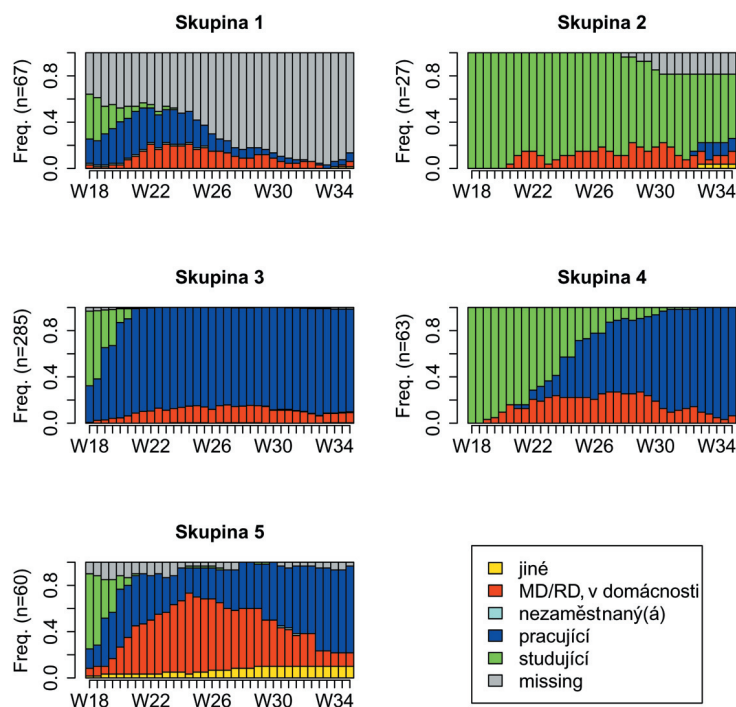
Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 5.2. *označuje úsek s chybějícími údaji.

Hodnoty v tabulce udávají průměrný počet půlroků strávených v daném rodinném stavu (max. 35). Vzhledem ke konstrukci věkových intervalů slouží zejména pro ilustraci rozdílů mezi danými typy.

Sledované pracovní dráhy žen se liší časováním vstupu na pracovní trh a délkou přerušení pracovního zapojení z důvodu péče o děti. Nejčastější pracovní dráhu, kterou procházelo téměř 57 % žen, charakterizuje vstup na pracovní trh kolem 19. roku a relativně krátké přerušování ekonomické aktivity z důvodu péče o děti (Skupina 3). Další skupina čítající přibližně 13 % žen se vyznačuje delším studiem a vstupem na pracovní trh v průměru kolem 25. roku věku (Skupina 4). Nejdelší období přerušování pracovního zapojení kvůli péči o děti (v průměru 6,5leté) je charakteristické pro skupinu 5, do které spadá 12 % sledovaných pracovních drah žen. Poslední dvě skupiny zahrnují poměrně specifické pracovní dráhy, jednak pracovní dráhy s chybějícími údaji, o kterých můžeme předpokládat, že jsou více nestabilní (Skupina 1), a za druhé dráhy, které se vyznačují delším obdobím mimo pracovní trh (typicky studium) (Skupina 2) a relativně častým přímým přechodem ze studia na mateřskou a rodičovskou dovolenou.⁴² Neúplné pracovní dráhy zaujímal 13 % žen a mimo pracovní trh zůstávalo v období mezi 18 a 35 lety věku kolem 5 % žen.

Graf 5.5. Typy pracovních drah žen mezi 18 a 35 lety: situace v jednotlivých letech věku (agregovaná data)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Popis skupin viz tabulka 5.6.

⁴² Podíl studujících může být nadhodnocen tím, že období před první pracovní aktivitou bylo kódováno jako studium. V případě, že si respondent nevzpomněl na úplně první zaměstnání, je toto období, až do zaměstnání, které je v datech uvedeno jako první, zaznamenáno jako studium (podrobněji viz kapitolu o použitých datech).

Jak už naznačovaly údaje týkající se délky studia, průběh raných pracovních drah ovlivňuje výše vzdělání (tabulka 5.7). Není proto překvapující, že pracovní dráha žen s pozdějším vstupem na pracovní trh je charakteristická pro vysokoškolačky. Nejméně zastoupeny jsou ženy s vysokoškolským vzděláním ve skupině 5, která se vyznačuje nejdelším přerušением pracovního zapojení kvůli péči o děti. Toto zjištění odpovídá předpokladům ekonomických přístupů teorie lidského kapitálu.

Tabulka 5.7. Typy pracovních drah žen mezi 18 a 35 lety podle vzdělání a kohorty

		Skupina 1	Skupina 2	Skupina 3	Skupina 4	Skupina 5	N (100 %)
Vzdělání*	bez maturity	14,1	6,7	59,2	6,0	14,1	284
	SŠ s maturitou	11,5	2,3	62,1	13,8	10,3	174
	VŠ	14,6	9,8	17,1	53,7	4,9	41
Kohorta*	nar. do r. 1951	15,7	5,9	63,1	6,8	8,5	236
	nar. 1952–1961	14,0	4,1	50,9	17,0	14,0	171
	nar. 1962–1967	6,3	6,3	51,6	18,9	16,8	95
Věk při narození 1. dítěte*	medián	22,8	24,7	22,8	23,1	21,8	22,8
N		61	23	261	57	60	462

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: *Rozdíly jsou statisticky významné ($p < 0,05$). Popis skupin viz tabulka 5.6.

Na rozdíl od rodinných drah se v případě pracovních drah liší zastoupení jednotlivých typů v mladších a starších kohortách. Změny zastoupení typů pracovních drah žen jsou ovlivněny postupným prodlužováním mateřské a později rodičovské dovolené a prodlužováním délky studia. Postupně se snižuje zastoupení pracovní dráhy počínající vstupem na pracovní trh kolem 19. roku a vyznačující se relativně krátkou rodinnou pauzou. Zatímco v nejstarší kohortě touto drahou procházelo 63 % žen, v nejmladších kohortě se jejich podíl snížil na 52 %. Zároveň se stává častější delší období studia a delší přerušением pracovní aktivity. Mezikohortní posuny průběhu raných pracovních drah odrážejí změny podmínek čerpání mateřské a rodičovské dovolené. Podíl žen ve skupině 5 s nejdelším přerušением pracovního zapojení kvůli péči o děti se v nejmladší kohortě ve srovnání s nejstarší kohortou téměř zdvojnásobil z necelých 9 % na téměř 17 %, což dokumentuje prodlužování mateřské (rodičovské) dovolené. V nejmladší kohortě je nejméně zastoupena pracovní dráha s chybějícími údaji, což můžeme částečně přičítat menším obtížím při vybavování si údajů o počátcích pracovní dráhy.

Rané pracovní dráhy žen jsou výrazně ovlivněny mateřstvím a počtem dětí. Pracovní dráha s nejdelším přerušением pracovního zapojení kvůli péči o děti je typická pro ženy s dvěma nebo více dětmi a vyznačuje se poměrně nízkým věkem při narození prvního dítěte. Relativně vyšší věk při narození dítěte je naopak charakterický pro dráhy vyznačující se delším obdobím studia.

Výše uvedené analýzy potvrzují dlouhodobou vysokou zaměstnanost žen a vysokou zapojenost českých žen do světa práce. Jak naznačuje typická trajektorie posledního identifikovaného typu rané pracovní dráhy, i ženy s více dětmi zůstávají doma jen několik let a poté se vrací do zaměstnání a nenastupují dlouhodobou dráhu ženy v domácnosti.

Předchozí analýzy ukázaly, že pracovní dráhy žen se liší podle výše vzdělání a výrazně je ovlivňuje počet dětí. Významnou otázkou při studiu kombinace pracovních a rodinných drah je to, nakolik jsou pracovní dráhy žen formovány osobními preferencemi žen a nakolik jsou ovlivňovány vnějšími strukturálními podmínkami a okolnostmi. Výše uvedená zjištění naznačují, že změny nastavení institucionálních opatření týkajících se skloubení práce a rodiny, zejména délky mateřské a rodičovské dovolené, mají zásadní dopady na průběh pracovních drah žen. V závěrečné části analýz pracovních drah žen se proto zaměříme na zkoumání vztahu reálných pracovních drah a postojů ke skloubení práce a rodiny a dělbě rolí v rodině.

5.2.3.2. Pracovní dráhy žen a postoje

Mají ženy, které procházely odlišnými ranými pracovními drahami, odlišné postoje ke skloubení práce a rodiny a liší se jejich pracovní a rodinné preference? Preference týkající se práce a životního stylu (work-life style preferences) v pojetí Hakimové spojují dva aspekty: 1) preference rozdělení genderových rolí v rodině; 2) pracovní orientace [Hakim 2003].⁴³ Data ISSP 2002 neobsahují stejné formulované otázky, jaké použila Catherine Hakim pro vymezení tří typů preferencí týkajících se práce a rodiny. Na rozdíl od pojetí Hakimové se výzkumné šetření ISSP 2002 zaměřovalo spíše na obecné postoje k určitým rodinným uspořádáním než na osobní preference. Dotazník ISSP ale obsahuje baterii otázek zjišťujících postoje k zaměstnání ženy a k dělbě rolí v rodině, které mohou posloužit jako přibližné ukazatele preferencí týkajících se práce a rodiny. Při analýze postojů jsme využili operacionalizace preferencí, kterou použili na datech ISSP 2002 Kangas a Rostgaard [2007]. Kangas a Rostgaard měřili pracovní orientace pomocí indexu zkonstruovaného ze čtyř otázek týkajících se postojů k míře pracovního zapojení ženy v různých fázích rodinné dráhy.⁴⁴ Druhou dimenzi pracovních a rodinných orientací tvoří postoje k genderovým rolím v rodině. Namísto součtového indexu byl použit jako indikátor souhlas s jednotlivými výroky (tabulka 5.8).⁴⁵

43 Mezi ženy orientované na práci Hakim zařazuje ty, které upřednostňují egalitární model dělby práce, kdy oba partneři mají stejně náročné zaměstnání a péči o děti a domácnost si dělí rovným dílem, a které odpověděly, že by chtěly být zaměstnané i v případě, kdy je rodinný příjem dostatečně vysoký, a zároveň se považují za hlavního (spolu)živitele rodiny. Mezi rodinně orientované řadí ženy, které preferují model tradiční dělby rolí v rodině, neidentifikují se s prací a nepovažují se za hlavního (spolu)živitele rodiny. Ostatní ženy jsou řazeny do kategorie adaptivních [Hakim 2003].

44 Respondentům byla pokládána otázka, zda si myslí, že by ženy měly pracovat na celý úvazek, na částečný úvazek nebo by měly zůstat doma: 1) po uzavření sňatku, než se narodí děti; 2) když je některé z dětí v předškolním věku; 3) když nejmladší dítě začne chodit do školy a 4) po odchodu dětí z domova. Na základě odpovědí na tyto čtyři otázky byl vytvořen aditivní index, který nabývá hodnot 4 (ve všech situacích by měla žena pracovat na plný úvazek) až 12 (ve všech situacích by měla žena být v domácnosti). Průměr toho indexu je 6,4 se standardní odchylkou 1,5. Cronbachova alfa dosahuje hodnoty 0,63.

45 Kangas a Rostgaard měřili postoje k dělbě rolí pomocí indexu spojujícího dva výroky: 1) Do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena a 2) Muž má vydělávat peníze a žena se starat o domácnost a rodinu. Obě položky byly měřeny na pětistupňové škále. Odpovědi byly překódovány, tak aby rozhodný souhlas s egalitárním postojem měl hodnotu 1 a rozhodný souhlas s tradiční dělbou rolí měl hodnotu 5. Index měřící postoje k dělbě rolí v rodině nabýval hodnot od 2 do 10 (preference oddělených rolí) [Kangas, Rostgaard 2007]. Vzhledem k tomu, že Cronbachova alfa dosahovala pouze 0,34, rozhodli jsme se v naší analýze s těmito výroky pracovat samostatně.

Analýza průměrů indexu měřícího postoje k zaměstnání ženy ani analýza míry souhlasu s jednotlivými položkami neodhalila významné rozdíly postojů k zaměstnání a rodině žen, které procházely odlišnými pracovními drahami (tabulka 5.8).⁴⁶ Jedinou výjimkou byl souhlas s tradiční dělbou rolí v rodině. Ženy, které strávily nejdelší dobu v domácnosti péčí o děti, se více přikláněly k názoru, že muž má být živitelem rodiny a žena se má starat o děti a domácnost. Naopak ženy, které prošly delší vzdělávací drahou, s tímto výrokem souhlasily nejméně. Poměrně překvapivým zjištěním je to, že nejsilněji s tímto postojem souhlasily ženy, s neúplnými pracovními drahami (tj. ty, jejichž pracovní dráhy zahrnují chybějící údaje).

Tabulka 5.8. Postoje žen k skloubení zaměstnání a péče o rodinu a dělbě rolí v rodině

	1	2	3	4	5
Pracující matka může mít s dítětem stejný vztah jak nepracující.	69,7	76,9	77,8	69,5	66,1
Předškolní dítě zaměstnané matky strádá.	47,7	65,4	45,1	50,8	51,7
Rodinný život trpí zaměstnáním ženy.	46,3	61,5	43,8	47,5	45,8
Ženy touží po domově a dětech.	60,6	80,8	65,5	61,0	66,1
Být ženou v domácnosti je uspokojivé jako mít zaměstnání.	36,9	38,5	34,0	40,0	30,4
Zaměstnání přináší ženě nezávislost.	58,2	65,4	70,5	68,9	58,2
Muž má vydělávat peníze, žena se má starat o rodinu.*	75,0	52,6	58,1	41,2	62,5
Do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena.	87,5	91,7	91,6	92,1	88,1
Rodinné povinnosti zasahují do mého pracovního růstu.	13,3	12,0	10,1	14,5	14,5
Je důležité věnovat se kariéře, i když to zasahuje do rodiny.	18,8	25,0	17,9	20,6	21,7

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Tabulka ukazuje podíl odpovědí rozhodně a spíše souhlasím a v případě předposledního výroku podíl odpovědi velmi a docela hodně. Plné znění otázek je uvedeno v Příloze D. Popis skupin viz tabulka 5.6. *Rozdíly jsou statisticky významné ($p < 0,05$).

Modul pracovní historie umožňoval sledovat pouze odchod do zaměstnání a nezachytil možné změny velikosti pracovního úvazku. Data ISSP ale obsahují otázku, zda žena v různých fázích rodinné dráhy pracovala na plný, částečný úvazek či zůstala doma a případně zda někdy v průběhu svého života změnila rozložení své pracovní doby z důvodu péče o děti. Přibližně dvě pětiny žen napříč identifikovanými typy se vrátily do práce na plný úvazek, ještě když bylo nejmladší dítě v předškolním věku. Největší rozdíly lze zaznamenat v období, kdy nejmladší dítě nastoupilo do školy. Téměř dvě pětiny žen s přerušovanou rodinnou dráhou častěji a pětina žen s neúplnými pracovními draha-

46 Při interpretaci vztahu postojů a pracovních drah je nicméně třeba vzít v úvahu, že máme informace o postojích žen v době sběru dat nikoli z doby, kdy prožívaly sledované období pracovních drah. Nelze proto z tohoto srovnání automaticky usuzovat o případném vlivu postojů žen na jejich jednání, protože jejich postoje se mohly změnit.

mi zůstávaly v domácnosti i když, nejmladší dítě nastoupilo do školy. V ostatních skupinách se podíl žen, které byly v tomto období v domácnosti, pohyboval kolem 5–10 %.

5.2.3.3. Typy pracovních drah mužů mezi 18 a 35 lety

Analýza pracovních mužů odhalila tři typy raných pracovních drah. Stejně v jako v případě žen se rané pracovní dráhy mužů liší časováním vstupu na pracovní trh a délkou studia. Téměř tři čtvrtiny mužů procházejí kontinuální pracovní dráhou a vstupují do zaměstnání kolem 19. roku a přibližně pětina mužů, zejména muži s vysokoškolským vzděláním, nastupuje kontinuální pracovní dráhu až kolem 25. roku věku. Poslední typ pracovní dráhy, kterým prošlo přibližně 6 % mužů, představují pracovní dráhy s chybějícími údaji (tabulka 5.9).

Tabulka 5.9. Průměrná doba strávená v jednotlivých stavech pracovní dráhy mužů mezi 18 a 35 lety

Popis	%	Průměrný počet půlroků strávených v daném stavu					Počet epizod	Medoid
		S	P	D	N	J		
1 Kontinuální pracovní zapojení, delší studium	20,4	17,5	15,9	0,2	0,1	0,4	2,1	(S,14)-(P,21)
2 Kontinuální pracovní zapojení	73,8	2,8	29,9	0,0	0,1	1,2	2,3	(S,4)-(P,31)
3 Neúplná pracovní dráha	5,8	4,6	2,3	0,0	0,0	0,6	1,3	(S,4)-(*,31)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 5.2. Hodnoty v tabulce udávají průměrný počet půlroků strávených v daném rodinném stavu (max. 35). Vzhledem ke konstrukci věkových intervalů slouží zejména pro ilustraci rozdílů mezi danými typy.

Podobně jako v případě pracovních drah žen nalézáme odlišné zastoupení jednotlivých typů v mladších a starších kohortách. Díky růstu vzdělávacích příležitostí a prodlužování studia se postupně zvyšuje zastoupení pracovní dráhy se vstupem na pracovní trh kolem 25. roku (tabulka 5.10). V nejstarší kohortě touto dráhou procházelo 13 % mužů a v nejmladší kohortě se jejich podíl zvýšil téměř na 28 %. Pozdější vstup do zaměstnání je spojen i s pozdějším vstupem do rodičovství. Medián věku při narození prvního dítěte je nejvyšší ve skupině 1, která prošla delší vzdělávací dráhou. Nejnižší věk při narození prvního dítěte naopak nacházíme ve skupině s neúplnými pracovními drahami.

Tabulka 5.10. Typy pracovních drah mužů mezi 18 a 35 lety podle vzdělání a kohorty

		Skupina 1	Skupina 2	Skupina 3	N (100%)
Vzdělání	bez maturity	9,0	86,4	4,5	177
	SŠ s maturitou	17,5	71,4	11,1	63
	VŠ	84,8	12,1	3,0	33
Kohorta	nar. do r. 1951	13,3	75,8	10,8	120
	nar. 1952–1961	25,0	74,0	1,0	104
	nar. 1962–1967	27,5	68,6	3,9	51
Věk při narození 1. dítěte	medián	26,0	25,0	24,9	25,4
N		47	174	15	236

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Popis skupin viz tabulka 5.9.

5.3. Závěr

Průběh raných pracovních drah mužů i žen se liší časováním vstupu do zaměstnání a jejich významným diferenciacním faktorem je dosažené vzdělání. Nejčastější raná pracovní dráha mužů zahrnuje epizodu studia a poté kontinuální zaměstnání, zatímco u žen je pracovní zapojení obvykle přerušeno epizodou mateřské a rodičovské dovolené. Obecně můžeme konstatovat, že pracovní dráhy žen jsou výrazně heterogennější než pracovní dráhy mužů. Výjimkou byl dříve pouze počátek pracovní dráhy, kdy byla kvůli souběhu fází studia, zapojení do ekonomické aktivity a základní vojenské služby situace rozmanitější u mužů.

Pracovní dráhy žen jsou významně ovlivněny mateřstvím. Analýzy neidentifikovaly jako samostatný typ dráhu ženy v domácnosti zcela věnovanou rodině. Pouze 3 % žen, jak naznačuje úvodní přehled trajektorií, uvedly, že do svých 35 let nebyly ekonomicky aktivní a byly v domácnosti.⁴⁷ Srovnání průběhu raných pracovních drah žen dokládá prodloužení mateřské a rodičovské dovolené, ke kterému dochází postupně od 70. let 20. století. Pracovní dráhy žen se liší podle výše vzdělání a výrazně je ovlivňuje počet dětí. Naše analýza však nepotvrdila, že ženy, které procházely odlišnými typy pracovní dráhy, zastávaly odlišné postoje k zaměstnání. Jedinou výjimkou byl souhlas s tradiční dělbou rolí v rodině. K tradičnímu rozdělení rolí v rodině se nejvíce přikláněly ženy, které strávily nejdelší dobu v domácnosti péčí o děti. Naopak ženy, které prošly delší vzdělávací dráhou nejméně souhlasily s názorem, že muž má být živitelem rodiny a žena se má starat o děti a domácnost.

⁴⁷ Zastoupení statusu v domácnosti ale může být podhodnoceno, zvláště uvažujeme-li jeho vyšší výskyt ve starších kohortách. Je rovněž možné, že některé ženy, které byly v domácnosti, byly zařazeny do skupiny „mimo pracovní trh“, do které spadly ženy, které uvedly, že neměly žádnou ekonomickou aktivitu ve věku do 35 let (a o nichž vzhledem k formulaci dotazníku předpokládáme, že studovaly).

Významnou změnou, která ovlivňuje charakter raných pracovních drah, je rozšiřování vzdělávacích příležitostí a prodlužování studia. V důsledku rozšiřujícího se studia se v nejmladší kohortě na počátku pracovních drah variabilita paradoxně snižuje a jejich situace se více „standardizuje“. Naproti tomu v dalších fázích pracovní dráhy se v nejmladší kohortě, která prožívala většinu sledovaného období v podmínkách rozvíjející se tržní ekonomiky, zvyšuje rozmanitost pracovních uspořádání a rozšiřuje se pracovní dráha s pozdějším vstupem do zaměstnání.

Příloha 5.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování pracovních drah

Pracovní dráhy mužů

	J	D	N	P	S	*
J	0,00	2,00	2,00	1,81	1,98	2,00
D	2,00	0,00	1,94	2,00	2,00	2,00
N	2,00	1,94	0,00	1,86	2,00	2,00
P	1,81	2,00	1,86	0,00	1,89	2,00
S	1,98	2,00	2,00	1,89	0,00	2,00
*	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	0,00

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 5.2.

Pracovní dráhy žen

	J	D	N	P	S	*
J	0,00	1,99	2,00	1,98	2,00	2,00
D	1,99	0,00	2,00	1,80	1,94	2,00
N	2,00	2,00	0,00	1,94	2,00	2,00
P	1,98	1,80	1,94	0,00	1,88	2,00
S	2,00	1,94	2,00	1,88	0,00	2,00
*	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	0,00

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 5.2.

6. Souběh pracovních a rodinných drah

Analýza sekvencí umožňuje věnovat se souběhu trajektorií v různých oblastech života. V předchozí kapitole jsme zkoumali vzorce pracovního zapojení mužů a žen mezi 18 a 35 lety věku. V této kapitole do analýzy podobnosti pracovních drah zapojíme i jejich souběh s rodinnou dráhou a budeme zjišťovat, zda se změní obrázek typů pracovních drah. Na rozdíl od předchozích analýz jsme v analýzách souběhu pracovních a rodinných drah rozlišovali pouze to, zda respondent žil s partnerem/kou a nebrali jsme v úvahu formální rodinný stav (tj. zda se jedná o manželství nebo o nesezdané soužití) (tabulka 6.1). Zároveň jsme ale na rozdíl od předchozí analýzy rodinných drah brali v úvahu i počet dětí. Do analýzy vstoupili jen ti, kteří uvedli alespoň částečné informace jak o rodinné situaci, tak o ekonomické situaci (tj. zda pracovali, studovali, byli nezaměstnaní, věnovali se celodenně péči o dítě, nebo měli jiný status). Analýzy pracovních drah tak mohou zachytit např. i ženy, které po ukončení studia založily rodinu a nebyly nikdy zaměstnané. Do analýzy vstupovalo 448 žen a 244 mužů. V souboru mužů bylo 238 rozdílných trajektorií a soubor žen obsahoval 438 rozdílných trajektorií.

Tabulka 6.1. Přehled sledovaných rodinných stavů

	Rodinné uspořádání (RII)	Zkratka
1.	nežije s partnerem/kou, bezdětný/á	S0
2.	žije s partnerem/kou, bezdětný/á	P0
3.	nežije s partnerem/kou, 1 dítě	S1
4.	žije s partnerem/kou, 1 dítě	P1
5.	nežije s partnerem/kou, 2 děti	S2
6.	žije s partnerem/kou, 2 děti	P2
7.	nežije s partnerem/kou, 3 nebo více dětí	S3
8.	žije s partnerem/kou, 3 nebo více dětí	P3

Zdroj: Autorka.

Pro optimální seskupování dvojdímenzionálních trajektorií (multichanell) byly substituční náklady odvozeny z dat zvláště pro každou dimenzi [Pollock 2007]. Bereme-li v úvahu vedle průběhu pracovní dráhy i existenci partnerského soužití a počet dětí, výrazně se zvyšuje komplexita sledovaných drah a tím se zvyšují i vzdálenosti mezi trajektoriemi.

Tabulka 6.2. Vnitroshlukové a mezishlukové vzdálenosti – analýza souběhu pracovních a rodinných drah

	Počet shluků	Průměr vzdáleností uvnitř shluků (v)	Průměr vzdáleností mezi shluky (m)	Poměr v/m	Rozdíl poměru v/m	Velikost shluků	
ŽENY	3	58,875	82,676	0,712		64 166 218	
	4	56,194	80,639	0,697	0,015	64 166 159 59	
	5	55,097	80,878	0,681	0,016	52 12 166 159 59	
	6	50,445	80,122	0,630	0,052	52 12 61 105 159 59	
	7	49,856	78,096	0,638	-0,009	52 12 61 105 62 97 59	
	8	47,844	77,525	0,617	0,021	52 12 61 55 50 62 97 59	
	9	46,175	77,466	0,596	0,021	52 12 27 34 55 50 62 97 59	
	10	44,486	77,469	0,574	0,022	24 12 27 34 55 50 62 28 97 59	
	MUŽI	3	51,979	71,012	0,732		26 140 78
		4	51,384	71,282	0,721	0,011	11 140 15 78
5		48,474	69,162	0,701	0,020	11 33 107 15 78	
6		42,249	69,233	0,610	0,091	11 33 26 81 15 78	
7		38,683	68,652	0,563	0,047	11 33 26 59 15 78 22	
8		36,712	68,168	0,539	0,025	11 33 26 41 15 18 78 22	
9		35,563	68,220	0,521	0,017	11 33 8 18 41 15 18 78 22	
10		34,326	67,910	0,505	0,016	11 33 8 18 18 15 18 23 78 22	

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Zajímavým zjištěním je, že pokud bereme v úvahu spolu s pracovní drahou i partnerskou a rodičovskou dráhu, výrazně se zvyšuje heterogenita drah mužů. Postup shlukování dokumentuje pomocí změn mezi- a vnitroshlukových vzdáleností tabulka 6.2.⁴⁸ Analýza identifikovala šest odlišných typů kombinace pracovní a rodinné dráhy jak u mužů, tak u žen. Pro větší přehlednost budeme výsledné typy pracovních a rodinných drah charakterizovat zvláště pro každou sledovanou dimenzi. K jejich popisu použijeme opět průměrnou dobu strávenou v jednotlivých stavech pracovní a rodinné dráhy a metodu typických trajektorií, tzv. medoidů (viz příloha na konci kapitoly).

48 Vysoká heterogenita se odráží i v tom, že ani v řešení s deseti klastry nejsou vnitroshlukové vzdálenosti nižší než polovina mezishlukové vzdálenosti [Aisenbrey, Fasang 2007]. Dalším zvyšováním počtu shluků by ale vznikaly shluky zastoupené pouze několika případy.

6.1. Pracovní a rodinné dráhy žen mezi 18 a 35 lety

Analýza souběhu pracovní a rodinné dráhy odhalila nový typ rané pracovní dráhy žen, a sice skupinu žen, které jsou stabilně zaměstnané, ale dlouhodobě nežijí s partnerem a odkládají mateřství (Skupina 3) (srov. příklad typické dráhy na konci této kapitoly). Do této skupiny patřilo 14 % žen. Stejně jako v předchozím případě se vydělují pracovní dráhy s chybějícími údaji (přibližně 12 % žen, Skupina 1) a dráha mimo pracovní trh (přibližně 3 % žen, Skupina 2). Ženy, které zůstávají mimo pracovní trh a věnují se delší dobu studiu, rovněž častěji odkládaly mateřství a po většinu sledované doby nežily s partnerem.

Zatímco předchozí typy pracovních a rodinných drah byly typické pro ženy, které zůstávaly bezdětné, resp. odkládaly mateřství, zbývající tři typy (Skupiny 4–6), které dohromady zaujímají téměř tři čtvrtiny žen, zahrnují pracovní dráhy kombinující pracovní zapojení s péčí o rodinu. Podobně jako v předchozím případě se odlišují věkem při nástupu do zaměstnání, resp. délkou studia. Neméně významným rozlišujícím faktorem je věk při narození prvního dítěte a délka přerušování pracovního zapojení z důvodu péče o děti. Na rozdíl od předchozích analýz seskupování zohledňuje nejen délku přerušování pracovního zapojení kvůli péči o děti, ale i počet dětí v rodině. Pracovní dráhy skupiny 4 zahrnují nejkratší přerušování z důvodu péče o děti. V této skupině převažují ženy s jedním dítětem a ve srovnání s ostatními skupinami ženy v této skupině žily déle před narozením dítěte s partnerem. Pro skupinu 6 je charakteristická přerušovaná pracovní dráha s nejdelším obdobím celodenní péče a nejnižším věkem při narození prvního dítěte. Typická zástupkyně tohoto typu rané pracovní dráhy má tři děti, pracovala od 18 let nebo dříve a první dítě se jí narodilo ve 21,5 letech, druhé ve 23,5 letech a třetí v 28,5 letech (viz typické trajektorie v příloze 2 na konci této kapitoly). Do této skupiny se řadí 13 % žen. Skupina 5, zahrnující 35 % žen, se vyznačuje pozdějším vstupem na trh práce z důvodu delšího studia a vyšším věkem při narození prvního dítěte. V této skupině převažují ženy se dvěma dětmi.

Tabulka 6.3. Popis a zastoupení typů rodinných a pracovních drah žen mezi 18 a 35 lety

	Popis	%
1	Neúplná pracovní dráha	11,6
2	Mimo pracovní trh, single, bezdětná	2,7
3	Kontinuální pracovní dráha, delší studium, single, bezdětná	13,6
4	Kombinace práce a rodiny, delší období partnerského soužití bez dětí, 1–2 děti	23,4
5	Kombinace práce a rodiny, delší studium, 2 děti	35,5
6	Kombinace práce a rodiny, rel. dlouhé přerušování, 3 děti	13,2

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Tabulka 6.4. Průměrná doba strávená v jednotlivých stavech rodinné a pracovní dráhy – ženy

	Pracovní dráha					Rodinná dráha							
	S	P	D	N	J	S0	S1	S2	S3	P1	P2	P3	P0
1	3,4	4,2	3,5	0,3	0,1	8,9	1,3	1,5	0,0	8,3	9,3	1,7	3,9
2	31,9	0,6	2,1	0,0	0,4	15,8	3,3	0,9	0,3	3,9	2,0	2,8	6,0
3	4,0	27,6	2,6	0,2	0,1	16,8	4,2	5,1	0,7	2,3	1,2	0,3	1,9
4	3,4	26,0	4,4	0,0	0,3	8,1	0,3	0,0	0,0	15,5	2,9	0,0	8,2
5	5,1	23,3	5,7	0,0	0,5	7,3	0,2	0,1	0,0	5,8	18,9	0,1	2,5
6	2,0	24,0	7,9	0,0	0,0	5,1	0,2	0,1	0,1	4,1	7,7	15,9	1,7

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Hodnoty v tabulce udávají průměrný počet půlroků strávených v daném rodinném stavu (max. 35). Vzhledem ke konstrukci věkových intervalů slouží zejména pro ilustraci rozdílů mezi danými typy. Přehled zkratk viz předchozí kapitola a tabulka 6.1. Popis skupin 1–6 viz tabulka 6.3.

Jak jsme již ukázali v předchozí kapitole, rodinné dráhy mladých lidí vstupujících do dospělosti na počátku 90. let 20. století se svým rodinným chováním v mnoha ohledech ještě přibližovaly starším vzorcům rodinného chování. Přestože nejsou mezikohortní rozdíly výrazné, srovnání naznačuje, že se mírně rozšiřují pracovní dráhy s pozdějším vstupem do rodičovství a delším období partnerského soužití před narozením prvního dítěte (Skupina 4) Srovnání rovněž naznačuje, že se v nejmladší kohortě mírně zvyšuje zastoupení žen s kontinuální pracovní drahou, které zůstávají bezdětné a nežijí s partnerem (Skupina 2) (tabulka 6.5). Podobně jako v předchozích analýzách v nejmladší kohortě nacházíme nejméně drah s chybějícími údaji.

Tabulka 6.5. Typy rodinných a pracovních drah mezi 18 a 35 lety žen podle kohort

	1	2	3	4	5	6
nar. do r. 1951	14,6	2,8	15,0	22,1	29,6	16,0
nar. 1952–1961	11,8	2,0	10,5	23,0	42,8	9,9
nar. 1962–1967	3,6	3,6	15,7	27,7	37,3	12,0

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Řádková procenta. Popis skupin 1–6 viz tabulku 6.3. Rozdíly nejsou statisticky významné.

6.2. Pracovní a rodinné dráhy mužů mezi 18 a 35 lety

Samostatné analýzy pracovní dráhy odhalily tři typy pracovních drah: kontinuální pracovní dráhou s pozdějším vstupem do zaměstnání, kontinuální pracovní dráhu se vstupem na pracovní trh kolem 19. roku a neúplné pracovní dráhy. Vezmeme-li v úvahu i partnerské uspořádání a rodičovství situace se stane daleko pestřejší (tabulka 6.6).

Většina rodinných a pracovních drah mužů dráhy zahrnovala kontinuální pracovní zapojení, vstup do partnerství (manželství) a do rodičovství. Téměř třetina mužů procházela kontinuální pracovní dráhou s delším studiem, pozdějším vstupem do zaměstnání, která je spojená s odkladem rodičovství a s relativně dlouhým obdobím single nebo partnerského soužití bez dětí (Skupina 4). Další třetina mužů procházela kontinuální pracovní dráhou s dřívějším vstupem do zaměstnání, dřívějším vstupem do partnerského soužití a do rodičovství a poměrně rychlým narozením druhého dítěte (Skupina 6).

Téměř 11 % mužů procházelo kontinuální pracovní dráhou, vstoupili do manželství a rodičovství, ale do 35 let zažili rozpad partnerského soužití s dětmi (Skupina 3).

Jako samostatný typ se vydělila dráha kontinuálně pracujících singles, tj. mužů, kteří dlouhodobě nežili s partnerkou a kteří z většiny zůstávali ve 35 let bezdětní (Skupina 2). Tato skupina je charakteristická delším studiem. Můžeme do ní zařadit 13,5 % mužů.

Podobně jako v případě analýzy samotných pracovních drah se jako samostatný typ vydělují dráhy s chybějícími údaji (Skupina 5). Tato skupina se vyznačuje relativně vyšším věkem při vstupu do rodičovství a relativně dlouhým partnerským soužitím bez dětí (celkem 6 % mužů).

Okrajovým typem, který se ale natolik odlišoval od ostatních drah, že zformoval samostatnou skupinu, představuje dráha mimo pracovní trh, převážně věnovaná studiu (Skupina 1). Tato dráha je spojená i s méně tradičními rodinnými uspořádáními. Typickým zástupcem této rodinné skupiny je muž, který nevstoupil do manželství, má dítě, ale nežije s partnerkou (matkou svého dítěte). Tuto dráhou zaujímalo necelých 5 % mužů.

Tabulka 6.6. Popis a zastoupení typů rodinných a pracovních drah mužů mezi 18 a 35 lety

	Popis	%
1	Mimo pracovní trh, netradiční rodinná dráha	4,5
2	Kontinuální pracovní dráha, singles, bezdětní	13,5
3	Kontinuální pracovní dráha, rozvedení otcové	10,7
4	Kontinuální pracovní dráha, delší studium, odklad rodičovství	33,2
5	Neúplná pracovní dráha, klasická rodinná dráha	6,1
6	Kontinuální pracovní dráha, rychlá tranzice do rodičovství	32,0

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Tabulka 6.7. Průměrná doba strávená v jednotlivých stavech rodinné a pracovní dráhy – muži

	Pracovní dráha					Rodinná dráha							
	S	P	D	N	J	S0	S1	S2	S3	P1	P2	P3	P0
1	33,1	1,2	0,0	0,0	0,0	14,6	5,3	1,4	0,0	4,7	8,0	0,0	1,0
2	4,9	28,6	0,0	0,2	1,2	33,0	0,7	0,0	0,0	0,5	0,0	0,0	0,8
3	3,8	27,2	0,7	0,1	2,2	9,1	7,0	2,3	0,3	1,6	2,2	8,2	1,0
4	6,8	25,8	0,1	0,2	1,4	14,0	0,2	0,0	0,0	10,8	2,5	0,2	7,2
5	4,6	5,2	0,0	0,0	1,2	11,7	0,5	0,0	0,0	6,5	9,1	1,8	3,1
6	2,6	30,5	0,0	0,2	1,3	9,6	0,1	0,5	0,0	5,6	15,2	0,7	3,1

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz předchozí kapitola a tabulka 6.1. Popis skupin 1–6 viz tabulka 6.6. Hodnoty v tabulce udávají průměrný počet půlroků strávených v daném rodinném stavu (max. 35). Vzhledem ke konstrukci věkových intervalů slouží zejména pro ilustraci rozdílů mezi danými typy.

Zatímco v případě žen jsme nezaznamenali významné změny, kohortní srovnání naznačuje, že pracovní a rodinné dráhy mužů vstupujících do dospělosti těsně kolem roku 1989 prodělaly výraznější změny. Podíl mužů, kteří procházejí kontinuální pracovní dráhou, nežijí s partnerkou a zůstávají do 35 let bezdětní (Skupina 2), dosahuje v nejmladší kohortě více než pětiny (tabulka 6.8). U mužů se rovněž výrazněji snižuje zastoupení kontinuální pracovní dráhy s rychlou tranzicí do rodičovství (Skupina 6) a klesá i zastoupení neúplných pracovních drah (Skupina 5).

Tabulka 6.8. Typy pracovních a rodinných drah mužů mezi 18 a 35 lety podle kohort

	1	2	3	4	5	6
Nar. do r. 1951	6,7	9,6	13,5	26,0	11,5	32,7
Nar. 1952–1961	3,3	13,2	6,6	41,8	1,1	34,1
Nar. 1962–1967	2,0	22,4	12,2	32,7	4,1	26,5

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Popis skupin 1–6 viz předchozí tabulka. Řádková procenta. Rozdíly jsou statisticky významné ($p < 0,05$).

6.3. Závěr

Souběžná analýza pracovních a rodinných drah umožnila snížit počet možných kombinací typů rodinných a pracovních drah. Samostatné analýzy odhalily pět odlišných typů rodinných drah, pět typů různých pracovních drah žen a tři typy pracovních drah mužů. Souběžná analýza počet typů profesních a rodinných startů počet snížila na šest.

Analýza souběhu pracovní a rodinné dráhy odhalila nový typ rané pracovní dráhy – kontinuální pracovní dráhu singles. Do skupiny stabilně zaměstnaných, ale nežijících s partnerem a odkládajících rodičovství se zařadilo přibližně 14 % mužů i žen. Další specifickou drahou, která je spojena s odkládáním rodičovství, je dráha s prodlouženým obdobím studia, kterou procházelo 3 % žen a 5 % mužů.

Na rozdíl od předchozích analýz pracovních drah žen analýzy souběhu pracovní a rodinné dráhy zohledňovaly nejen délku přerušování pracovního zapojení kvůli péči o děti, ale i počet dětí v rodině. Tyto analýzy dokládají, že i ve starších kohortách existovala určitá diferenciací pracovních a rodinných drah. Rané pracovní a rodinné dráhy se odlišují věkem při nástupu do zaměstnání, časováním vstupu do rodičovství a počtem dětí a pracovní dráhy žen ještě délkou přerušování pracovního zapojení z důvodu péče o děti.

Kohortní srovnání ukazuje, že pracovní a rodinné dráhy mužů zaznamenaly výraznější změny než pracovní a rodinné dráhy žen. V nejmladší kohortě mužů narozených v letech 1962–1967 můžeme sledovat pokles zastoupení kontinuální pracovní dráhy s rychlou tranzicí do rodičovství a rozšíření dráhy kontinuálně pracujících singles, nežijících v partnerském soužití.

Příloha 6.1. Matice substitučních nákladů pro optimální seskupování souběhu rodinných a pracovní drah

a) Rodinné dráhy mužů (8 stavů)

	S0	S1	S2	S3	P1	P2	P3	P0	*
S0	0,00	1,99	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,94	2,00
S1	1,99	0,00	1,98	2,00	1,96	2,00	2,00	2,00	2,00
S2	2,00	1,98	0,00	1,99	2,00	1,96	2,00	2,00	2,00
S3	2,00	2,00	1,99	0,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
P0	1,94	2,00	2,00	2,00	1,82	2,00	2,00	0,00	2,00
P1	2,00	1,96	2,00	2,00	0,00	1,92	2,00	1,82	2,00
P2	2,00	2,00	1,96	2,00	1,92	0,00	1,98	2,00	2,00
P3	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	1,98	0,00	2,00	2,00
*	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	0,00

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 6.1.

b) Rodinné dráhy žen (8 stavů)

	S0	S1	S2	S3	P1	P2	P3	P0	*
S0	0,00	1,99	2,00	2,00	1,99	2,00	2,00	1,91	2,00
S1	1,99	0,00	1,97	2,00	1,94	2,00	2,00	2,00	2,00
S2	2,00	1,97	0,00	2,00	2,00	1,97	2,00	2,00	2,00
S3	2,00	2,00	2,00	0,00	2,00	2,00	1,96	2,00	2,00
P0	1,91	2,00	2,00	2,00	1,81	2,00	2,00	0,00	2,00
P1	1,99	1,94	2,00	2,00	0,00	1,91	2,00	1,81	2,00
P2	2,00	2,00	1,97	2,00	1,91	0,00	1,98	2,00	2,00
P3	2,00	2,00	2,00	1,96	2,00	1,98	0,00	2,00	2,00
*	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	0,00

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk viz tabulka 6.1.

Příloha 6.2. Typické rodinné a pracovní trajektorie (medoidy) v jednotlivých typech

a) Ženy

Typ dráhy	Medoid – pracovní dráha	Medoid – rodinná dráha
1	(S,8)-(*,11)-(D,2)-(*,14)	(S0,9)-(P0,2)-(P1,8)-(P2,16)
2	(S,35)	(S0,35)
3	(S,5)-(P,30)	(S0,35)
4	(S,1)-(*,8)-(D,1)-(*,2)-(D,5)-(*,3)-(P,15)	(S0,7)-(P0,2)-(P1,3)-(P2,23)
5	(S,4)-(P,6)-(D,2)-(P,5)-(D,4)-(P,14)	(S0,9)-(P0,1)-(P1,7)-(P2,18)
6	(P,7)-(D,2)-(P,2)-(D,2)-(P,8)-(D,1)-(P,13)	(S0,5)-(P0,2)-(P1,4)-(P2,10)-(P3,14)

b) Muži

Typ dráhy	Medoid – pracovní dráha	Medoid – rodinná dráha
1	(S,35)	(S0,15)-(S1,5)-(P1,2)-(P2,13)
2	(S,4)-(P,31)	(S0,35)
3	(S,2)-(P,33)	(S0,13)-(P0,1)-(P1,4)-(P2,3)-(P3,14)
4	(S,8)-(P,27)	(S0,16)-(P0,5)-(P1,14)
5	(S,2)-(J,4)-(*,29)	(S0,14)-(P0,4)-(P1,4)-(P2,13)
6	(S,2)-(P,33)	(S0,13)-(P1,5)-(P2,17)

Zdroj: ISSP 2002, podsoubor 35+.

Poznámka: Přehled zkratk a skupin viz výše.

* označuje úsek s chybějícími údaji.

Závěr

Tato studie si kladla za cíl představit nově se rozvíjející holistický přístup ke studiu životní dráhy a využít této perspektivy při studiu raných rodinných a pracovních drah osob narozených do roku 1967. Koncept životní dráhy zdůrazňuje vzájemnou provázanost událostí či stavů, kterými jedinec v životě postupně prochází. Holistický přístup se nezaměřuje jen na časování jednotlivých životních událostí, ale v centru jeho zájmu je trajektorie (sekvence událostí) jako celek. Tento přístup tak dovoluje zasadit jednotlivé události nebo životní uspořádání do kontextu stavů předcházejících a následujících. Holistický přístup se opírá o analýzu sekvencí, jejímž cílem je systematický popis a identifikace vzorců podobných trajektorií. Studium trajektorií v jejich celku rovněž poskytuje nástroje pro empirické zkoumání hypotéz o de-standardizaci a diferenciaci životní dráhy.

Úvodní kapitoly stručně shrnuly teoretická východiska konceptu životní dráhy a představily základy analýzy sekvencí a zejména metody optimálního seskupování, která byla použita v následující empirické části. Těžiště této studie tvořily analýzy pracovních a rodinných drah mladých, které sledovaly sekvence rodinných a pracovních statusů, jež postupně zaujímali lidé narození v letech 1919–1967 ve věku mezi 18. a 35. rokem. Analytická část hledala odpověď na tři hlavní otázky. První otázka se zaměřovala na to, zda je možné nalézt odlišné typy rodinných a pracovních trajektorií. Za druhé, pokud ano, liší se zastoupení rozdílných typů rodinných a pracovních drah v mezikohortním srovnání? Třetí otázkou, na kterou jsme se v této práci pokoušeli odpovědět, je, zda se v průběhu času stávají rodinné a pracovní dráhy rozmanitějšími a variabilnějšími. Můžeme pozorovat větší de-standardizaci raných životních drah?

Analýzy vycházely z dat výzkumného šetření ISSP 2002 Rodina a Gender role, jehož součástí byl v České republice modul partnerské, rodinné a pracovní historie. Dostupná data přinesla informace o raných rodinných a pracovních drahách osob narozených do roku 1967, tedy osob, kterým bylo v roce 2002 nejméně 35 let. Zkoumané rané profesní a rodinné dráhy se tudíž částečně odehrávaly ještě před rokem 1989 a částečně, v případě nejmladší kohorty, již v nových sociálních, politických a ekonomických podmínkách po roce 1989. Přestože tato data neumožňují plně pokrýt změny rodinného chování, ke kterým dochází od 90. let, mohou přispět k lepšímu porozumění změn raných profesních a rodinných drah v České republice a odpovědět na otázku, zda je možné najít určitou pluralitu životních drah i před rokem 1989. K zachycení změn v rodinném chování, ke kterým dochází v průběhu 90. let 20. století a na počátku 21. století, jejichž nositeli jsou i osoby narozené v 70. letech a později, je třeba novějších dat a bude možné až z většího časového odstupu.

Rekonstrukce trajektorií klade vysoké nároky na kvalitu dat. Zatímco datum narození dětí uvedli téměř všichni, kteří mají dítě, v případě dat počátku partnerského soužití nebo dat změn zaměstnání byl podíl chybějících odpovědí vyšší. Analýzy chybějících údajů dále naznačily, že neúplné údaje jsou častější u méně stabilních trajektorií, které zahrnují mnoho změn. Abychom zabránili podprezentaci heterogenity trajektorií, příslušný úsek životní dráhy, o kterém nemáme informaci, byl kódován pomocným stavem „chybějící údaj“.

Analýzy dat ISSP 2002 identifikovaly pět typů rané fáze rodinné dráhy a jejich charakteristiky. Výrazným diferenciačním faktorem je výše dosaženého vzdělání. Většina lidí – přibližně dvě třetiny dotazovaných – procházela klasickou rodinnou dráhou zahrnující vstup do manželství a do rodičovství. Tato rodinná dráha zahrnovala dvě podskupiny odlišující se časováním vstupu do manželství a rodičovství. První se vyznačovala nižším věkem při vstupu do manželství a při narození prvního dítěte a druhá, typická pro vysokoškoláky, se vyznačovala vstupem do manželství a rodičovství ve vyšším věku. Vedle těchto rodinných drah nacházíme i v kohortách, které uskutečňovaly své rodinné starty před rokem 1989, méně normativní rané dráhy. Celkově je zaujímala přibližně třetina respondentů. Tyto rané rodinné dráhy zahrnovaly dráhu bezdětných partnerských párů, dráhu singles a dráhu osamělých rodičů (zpravidla rozvedených). Dráhou singles procházeli nejčastěji lidé s vysokoškolským vzděláním. Tato zjištění naznačují, že i před rokem 1989 existovala určitá pluralita rodinných startů. Naše analýzy se zaměřovaly pouze na úsek rodinné dráhy do 35 let a sledované rodinné dráhy jsou otevřené dalšímu vývoji. Srovnání variability rodinných drah ukazuje, že roste rozmanitost rodinných uspořádání v jednotlivých letech věku. Data však nenaznačují, že by tyto změny byly ve sledovaných kohortách doprovázeny celkovým růstem nestability raných rodinných drah lidí narozených do roku 1967.

Podobně jako v případě rodinných drah významným diferenciačním faktorem pracovních drah je výše dosaženého vzdělání. Průběh raných pracovních drah mužů i žen se liší časováním vstupu do zaměstnání. Pracovní dráhy žen jsou výrazně ovlivněny mateřstvím a zahrnují přestávky věnované celodenní péči o děti. Analýzy však neidentifikovaly typ dráhy ženy v domácnosti spojený výhradně s péčí o rodinu. Pracovní dráhy žen se vyznačují vyšší heterogenitou než pracovní dráhy mužů. Výjimkou byl dříve pouze počátek pracovní dráhy, kdy byla kvůli souběhu fází studia, zapojení do ekonomické aktivity a základní vojenské služby situace rozmanitější u mužů. Pracovní dráhy žen se liší délkou přerušování pracovního zapojení kvůli péči o děti a výrazně se v nich odráží změny nastavení mateřské a rodičovské dovolené, ke kterým docházelo v České republice postupně od 70. let 20. století. Naše zjištění však nepotvrzují, že by ženy, které procházely odlišnými typy pracovních drah, zastávaly odlišné postoje k zaměstnání. Výjimkou byl souhlas s tím, že muž má být živitelem rodiny a žena se má starat o domácnost, který nejsilněji vyjadřovaly ženy, jež strávily nejdelší dobu v domácnosti péčí o děti. Analýza souběhu pracovní a rodinné dráhy odhalila nový typ rané pracovní dráhy orientované pouze na pracovní zapojení – kontinuální pracovní dráhu singles. Do skupiny stabilně zaměstnaných, ale nežijících s partnerem a odkládajících rodičovství se zařadilo přibližně 14 % mužů i žen. Další specifickou dráhou spojenou s odkládáním rodičovství je dráha s prodlouženým obdobím studia, kterou procházely 3 % žen a 5 % mužů. Většina žen (i mužů) se zařadila do skupiny kombinujících pracovní zapojení s péčí o děti.

Významnou změnou, která ovlivňuje charakter raných pracovních drah, je rozšiřování vzdělávacích příležitostí a prodloužování studia. V důsledku rozšiřujícího studia se paradoxně variabilita na počátku pracovních drah v nejmladší kohortě snižuje. Naproti tomu v dalších fázích pracovní dráhy

se v nejmladší kohortě, která prožívala většinu sledovaného období v podmínkách rozvíjející se tržní ekonomiky, rozmanitost pracovních uspořádání zvyšuje.

Naše analýzy se soustředily pouze na muže a ženy narozené do roku 1967. Můžeme očekávat, že v mladších kohortách narozených v 70., 80. letech a později bude docházet k výraznějšímu oslabování klasické rodinné dráhy, zejména její rychlé varianty, na úkor rodinné dráhy s pozdějším vstupem do manželství a rodičovství. Zároveň je možné očekávat růst zastoupení rodinné dráhy bezdětných partnerských párů a dráhy singles. Můžeme rovněž předpokládat, že se od 90. let budou rozvíjet nové typy rodinných drah, které zahrnují partnerské páry žijící v nesezdaném soužití s dětmi a rodinné dráhy, ve kterých narození dítěte předchází vstupu do manželství [Hamplová et al. 2007]. Pokud se týká profesních startů, můžeme očekávat rozšíření nestabilních pracovních drah s epizodami nezaměstnanosti.

Analýza sekvencí představuje slibný přístup analýzy longitudinálních dat, má ale rovněž určité limity. Analýza sekvencí vyžaduje velmi podrobné informace o všech relevantních změnách životní dráhy. Retrospektivně sbíraná data jsou závislá na paměti respondentů a poskytují informace pouze o těch, kteří se dožili sběru dat, což může způsobovat jisté zkreslení u životních drah nejstarších věkových skupin. Vzhledem k tomu, že méně stabilní trajektorie mohou obsahovat více chybějících údajů a že krátce trvající epizody mohou být v datech podreprezentovány, může být skutečná heterogenita pracovních a rodinných drah mnohem vyšší [Aassve et al. 2007]. Analýzy rodinných drah v této studii sledovaly pouze soužití s partnerem/kou, rodinný stav a narození vlastních dětí. Dostupná data nám neumožňovala zachytit alternativní formy partnerského soužití, které nezahrnují společné bydlení partnerů (tzv. LAT, living apart together). Naše data rovněž nezjišťovala přítomnost nevlastního dítěte v domácnosti. Analýza pracovních drah sledovala pouze to, zda byl jedinec zaměstnaný, nebo ne, studoval, nebo se věnoval péči o dítě, a nevěnovala se vertikální pracovní mobilitě a neumožňovala zachytit kratší než čtyřměsíční období nezaměstnanosti.

Literatura

- Aassve, Arnstein, Francesco Billari, Raffaella Piccarreta. 2007. „Strings of Adulthood: A Sequence Analysis of Young British Women's Work-Family Trajectories.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 369–388.
- Abbott, Andrew. 1995. „Sequence Analysis: New Methods for Old Ideas.“ *Annual Review of Sociology* 21: 93–113.
- Abbott, Andrew, Alexandra Hrycak. 1990. „Measuring Resemblance in Sequence Data: An Optimal Matching Analysis of Musicians' Careers.“ *American Journal of Sociology* 96 (1): 144–185.
- Aisenbrey, Silke, Anette E. Fasang. 2007. *Beyond Optimal Matching: The „Second Wave“ of Sequence Analysis*. Working Paper 2007-02. New Haven: Yale University, The Center for Research on Inequalities and the Life Course.
- Alan, Josef. 1989. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Baranowska, Anna. 2008. *Changing Patterns of Entry into Employment and Motherhood in Poland – Cross Cohort Comparison*. Social Science Research Network TransEurope. Working Paper 5. Bamberg: Otto-Friedrich-University.
- Beck, Ulrich. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné modernitě*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Becker, Gary S. 1993. *A Treatise on the Family*. Cambridge: Harvard University Press.
- Billari, Francesco C. 2001. „Sequence Analysis in Demographic Research.“ *Canadian Studies in Population* 28 (2): 439–458.
- Billari, Francesco C. 2003. „Life Course Analysis.“ Pp. 588–590 in Paul George Demeny, Geoffrey McNicoll (eds.). *Encyclopedia of Population*. New York: Macmillan Reference.
- Billari, Francesco C. 2005. „Life Course Analysis: Two (Complementary) Cultures? Some Reflections with Examples from the Analysis of the Transition to Adulthood.“ Pp. 261–282 in René Levy, Paolo Ghisletta, Jean-Marie Le Goff et al. (eds.). *Towards an Interdisciplinary Perspective on the Life Course*. *Advances in Life Course Research*. London: Elsevier.
- Bird, Katherine. 2004. *Reconciling Work and the Family*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Blossfeld, Hans-Peter, Sonja Drobnič (eds.). 2001. *Careers and Couples in Contemporary Societies: From Male Breadwinner to Dual Earner Families*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, Hans-Peter, Katrin Golsh, Götz Rohwer. 2007. *Event History with Stata*. Mahwah, London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Brückner, Hannah, Karl Ulrich Mayer. 2005. „De-standardization of the Life Course: What Might It Mean? And if It Means Anything, whether It Actually Took Place?“ Pp. 27–53 in Ross Macmillan (ed.). *The Structure of the Life Course: Standardized? Individualized? Differentiated?* London: Elsevier.
- Bruegel, Irene. 1996. „Whose Myths Are They Anyway?: A Comment.“ *The British Journal of Sociology* 47 (1): 175–177.
- Brzinsky-Fay, Christian, Ulrich Kohler, Magdalena Luniak. 2006. „Sequence Analysis with Stata.“ *Stata Journal* 6 (4): 435–460.
- Brzinsky-Fay, Christian. 2006. *Lost in Transition: Labour Market Entry Sequences of School Leavers in Europe*. Discussion Paper. Berlin: WZB.

- Crompton, Rosemary, Fiona Harris. 1998. „Explaining Women’s Employment Patterns: ,Orientations to Work’ Revisited.“ *The British Journal of Sociology* 49 (1): 118–136.
- Dex, Shirley. 1991. *Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments*. London: Routledge.
- Dijkstra, Will, Toon Taris. 1995. „Measuring the Agreement between Sequences.“ *Sociological Methods & Research* 24 (2): 214–231.
- Dudová, Radka. 2008. „Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ Pp. 29–50 in Alena Křížková et al. (eds.). *Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Elder, Glen. 1999. *Children of the Great Depression: Social Change and Life Experience*. Boulder: Westview Press (1. vyd. 1974).
- Elzinga, Cees H. 2003. „Sequence Similarity: A Nonaligning Technique.“ *Sociological Methods Research* 32 (1): 3–29.
- Elzinga, Cees H., Aart Liefbroer, C. 2007. „De-standardization of Family-Life Trajectories of Young Adults: A Cross-National Comparison Using Sequence Analysis.“ *European Journal of Population* 23 (3–4): 225–250.
- Fialová, Ludmila, Dana Hamplová, Milan Kučera, Simona Vymětalová. 2000. *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fussell, Elizabeth. 2005. „Measuring the Early Adult Life Course: An Application of the Entropy Index.“ Pp. 91–122 in Ross Macmillan (ed.). *The Structure of the Life Course: Standardized? Individualized? Differentiated?* London: Elsevier.
- Gabadinho, Alexis, Gilbert Ritschard, Matthias Studer, Nicolas S. Müller. 2009. *Mining Sequence Data in R with the TraMineR Package: A User’s Guide for Version 1.2*. Geneva: University of Geneva.
- Gauthier, Jacques-Antoine, Eric Widmer, Philipp Bucher et al. 2008. „Multichannel Sequence Analysis Applied to Social Science Data.“ *Social Science Research Network*. [online]. Dostupné na: <<http://ssrn.com/abstract=1327725>>.
- Giele, Janet Z., Glen H. Elder. 1998. „Life Course Research: Development of a Field.“ Pp. 5–27 in Janet Z. Giele, Glen H. Elder (eds.). *Methods of Life Course Research. Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Ginn, Jay, Sara Arber, Julia Brannen et al. 1996. „Feminist Fallacies: A Reply to Hakim on Women’s Employment.“ *The British Journal of Sociology* 47 (1): 167–174.
- Hakim, Catherine. 1995. „Five Feminist Myths about Women’s Employment.“ *The British Journal of Sociology* 46 (3): 429–455.
- Hakim, Catherine. 1996. „The Sexual Division of Labour and Women’s Heterogeneity.“ *The British Journal of Sociology* 47 (1): 178–188.
- Hakim, Catherine. 1998. „Developing a Sociology for the Twenty-First Century: Preference Theory.“ *The British Journal of Sociology* 49 (1): 137–143.
- Hakim, Catherine. 2000. *Work-lifestyle Choices in the 21st Century. Preference Theory*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Hakim, Catherine. 2003. *Models of the Family in Modern Societies. Ideals and Realities*. Aldershot: Ashgate.
- Halpin, Brendan, Tak Wing Chan. 1998. „Class Careers as Sequences: An Optimal Matching Analysis of Work-Life Histories.“ *European Sociological Review* 14 (2): 111–130.
- Hamplová, Dana. 2003. *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Sociologické texty/Sociological Papers 03:04. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Hamplová, Dana. 2004. „Výzkum životní dráhy a event-history analýza.“ *SDA Info* 6 (1): 8–10.
- Hamplová, Dana. 2006. „Women and the Labour Market in the Czech Republic: Transition from Socialist to a Social-democratic Regime?“ Pp. 224–246 in Hans-Peter Blossfeld, Heather Hofmeister (eds). *Globalization, Uncertainty and Women’s Careers. An International Comparison*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Hamplová, Dana, Jana Chaloupková, Eva Soukupová, Petr Sunega, Kryštof Zeman. 2007. *Děti na psí knížku? Mimo-manželská plodnost v ČR*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

- Hamplová, Dana, Petra Šalamounová, Gabriela Šamanová (eds.). 2006. *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Han, Shin-Kap, Phylis Moen. 1999. „Clocking Out: Temporal Patterning of Retirement.“ *American Journal of Sociology* 105 (1): 191–236.
- Hašková, Hana. 2007. „Doma, v jeslích, nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti mezi lety 1945–2006.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 15–26.
- Havlíková, Jana. 2007. „Věk v sociologické teorii: Perspektiva životního běhu.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 179–200.
- Heinz, Walter. 2003. „Introduction.“ Pp. xi–xix in Walter Heinz, Victor Marshal (eds.). *Social Dynamics of the Life Life Course. Transitions, Institutions, and Interrelations*. New York: Aldine de Gruyter.
- Hendl, Jan. 2004. *Přehled statistických metod zpracování dat*. Praha: Portál.
- Chaloupková, Jana. 2009. „Výzkum životní dráhy a analýza sekvencí: možnosti studia rodinných drah.“ *Data a výzkum / SDA Info* 3 (2): 241–258.
- Chaloupková, Jana, Petra Šalamounová. 2004. *Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě*. Sociologické studie/Sociological Studies 04:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Ingoldsby, Bron, Suzanne Smith, Elizabeth Miller. 2004. *Exploring Family Theories*. Los Angeles: Roxbury.
- Kan, Man Yee. 2005. *Work Orientation and Wives' Employment Careers: An Evaluation of Hakim's Preference Theory*. ISER Working Paper 2005-27. Colchester: Institute for social & economic research.
- Kangas, Olli, Tine Rostgaard. 2007. „Preferences or Institutions? Work Family Life Opportunities in Seven European Countries.“ *Journal of European Social Policy* 17 (3): 240–256.
- Kocourková, Jiřina. 2002. „Leave Arrangements and Childcare Services in Central Europe: Policies and Practices before and after Transition.“ *Community, Work & Family* 5 (3): 301–318.
- Kohli, Martin. 1986. „The World We Forgot: A Historical Review of the Life Course.“ Pp. 271–303 in W. V. Marshal (ed.). *Later Life. The Social Psychology of Aging*. London: Sage.
- Lalivie d'Épinay, Christian, Jean-François Bickel, Stefano Cavalli et al. 2005. „Le parcours de vie: emergence d'un paradigme interdisciplinaire.“ Pp. 187–312 in Jean-François Guillaume (ed.). *Parcours de vie: Regards croisés sur la construction des biographies contemporaines*. Liège: Les Éditions de L'Université de Liège.
- Leitner, Sigrid. 2003. „Varieties of Familialism. The Caring Function of the Family in Comparative Perspective.“ *European Societies* 5 (4): 353–375.
- Lesnard, Laurent. 2006. *Optimal Matching and the Social Sciences*. Document de travail du Crest. Document de travail du Crest. Paris: INSEE.
- Levy, René, Helga Krüeger. 2001. „Linking Life Courses, Work, and the Family: Theorizing a not so Visible Nexus between Women and Men.“ *Canadian Journal of Sociology* 26 (2): 145–166.
- Levy, René, Jacques-Antoine Gauthier, Eric Widmer. 2006. „Entre contraintes institutionnelle et domestique: les parcours de vie masculins et féminins en Suisse.“ *Canadian Journal of Sociology* 31 (2): 461–489.
- Levy, René, Paolo Ghisletta, Jean-Marie Le Goff et al. 2005. *Towards an Interdisciplinary Perspective on the Life Course*. *Advances in Life Course Research*. London: Elsevier.
- Macindoe, Heather, Andrew Abbott. 2004. „Sequence Analysis and Optimal Matching technique for Social Science Data.“ Pp. 387–406 in Mellissa Hardy, Alan Bryman (eds.) *Handbook of Data Analysis*. London: Sage Publications.
- Marshal, Victor, Margaret Mueller. 2003. „Theoretical Roots of the Life-Course Perspective.“ Pp. 3–32 in Walter Heinz, Victor Marshal (eds.). *Social Dynamics of the Life Life Course. Transitions, Institutions, and Interrelations*. New York: Aldine de Gruyter.
- Matějková, Barbora, Jana Palonciová. 2004. „Rodinná politika ve vybraných evropských zemích II.“ Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Mills, Melinda, Hans-Peter Blossfeld. 2005. „Globalization, Uncertainty and the Early Life Course: A Theoretical Framework.“ Pp. 1–24 in Mellinda Mills, Hans-Peter Blossfeld, Eric Klijsing, Karin Kurz (eds.). *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. London: Routledge.

- Moen, Phyllis (ed.). 2003. *It's about Time: Couples and Careers*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Moen, Phyllis, Stephen Sweet. 2004. „From ‚Work-family‘ to ‚Flexible Careers‘.“ *Community, Work & Family* 7: 209–226.
- Nešporová, Olga. 2005. *Harmonizace rodiny a zaměstnání. Rodiny s otci na rodičovské dovolené*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Notredame, Cédric, Philipp Bucher, Jacques-Antoine Gauthier, et al. 2005. *T-Coffee/SALTT: User's Guide and Reference Manual*. Lausanne: Centre National de la Recherche Scientifique.
- Pakosta, Petr, Petr Fučík. 2009. „Vybrané metody analýzy panelových dat.“ *Data a výzkum / SDA Info* 3 (1): 77–96.
- Palonciová, Jana. 2002. *Rodinné chování mladé generace. Závěrečná zpráva z Biografického výzkumu mladé generace 2002*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Piccarreta, Raffaella, Francesco C. Billari. 2007. „Clustering Work and Family Trajectories by Using a Divisive Algorithm.“ *Journal of the Royal Statistical Society* 170 (4): 1061–1078.
- Pollock, Gary. 2007. „Holistic Trajectories: A Study of Combined Employment, Housing and Family Careers by Using Multiple-sequence Analysis.“ *Journal of the Royal Statistical Society* 170 (1): 167–183.
- Procter, Ian, Maureen Padfield. 1999. „Work Orientations and Women's Work: A Critique of Hakim's Theory of the Heterogeneity of Women.“ *Gender, Work and Organization* 6 (3): 152–162.
- Prokopec, Jiří. 1963. „Ženy a mateřská dovolená.“ *Demografie* 5 (4): 349–353.
- Rabušic, Ladislav, Beatrice Chromková-Manea. 2007. „Preferenční teorie Hakimové v českém kontextu.“ *Demografie* 49 (2): 77–86.
- Robette, Nicolas. 2008. *The Diversity of Pathways to Adulthood in France: A Holistic Approach*. Working paper. Paris: Institut national d'études démographiques.
- Robette, Nicolas, Nicolas Thibault. 2008. „L'analyse exploratoire de trajectoires professionnelles: analyse harmonique qualitative ou appariement optimal?“ *Population* 64 (3): 621–646.
- Rohwer, Götz, Ulrich Pötter. 2005. „TDA User's Manual.“ Bochum: Ruhr-Universität Bochum, Fakultät für Sozialwissenschaften.
- Rychtaříková, Jitka. 1995. „Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes.“ *Demografie* 37 (3): 157–172.
- Rychtaříková, Jitka. 1996. „Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace.“ *Demografie* 38 (2): 77–89.
- Sackmann, Reinhold, Matthias Wiggins. 2003. „From Transition to Trajectories. Sequence Types.“ Pp. 93–115 in Walter Heinz, Victor Marshal (eds.). *Social Dynamics of the Life Course: Transitions, Institutions, and Interrelations*. New York: Aldine de Gruyter.
- Scherer, Stefani. 2001. „Early Career Patterns: A Comparison of Great Britain and West Germany.“ *European Sociological Review* 17 (2): 119–144.
- Settersten, Richard, Jr. 2003. „Age Structuring and the Rhythm of the Life Course.“ Pp. 81–98 in Jelyan T. Mortimer, Michael J. Shanahan (eds.). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Sirovátka, Tomáš. 2004. „Family Policy in the Czech Republic after 1989: from Gendered and Enforced De-familialism to Gendered and Implicit Familialism.“ Pp. 97–117 in Petr Mareš et al. *Society, Reproduction and Contemporary Challenges*. Brno: Barrister & Prncipal.
- Soukupová, Eva. 2007. „Mateřská dovolená: jak si stojíme v porovnání s Evropou?“ *Demografie* 49 (1): 60–72.
- Stovel, Katherine, Marc Bolan. 2004. „Residential Trajectories: Using Optimal Alignment to Reveal The Structure of Residential Mobility.“ *Sociological Methods & Research* 32 (4): 559–598.
- Tomášek, Marcel. 2006. „Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabituující jednotlivce v České republice.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42 (1): 81–105.
- Vidovičová, Lucie, Eva Gregorová. 2007. „Věkové normy v sociologické perspektivě.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 201–217.

- Vojtěchovská, Petra. 1998. „Přehled sociálního zabezpečení rodin s dětmi v posledních třiceti letech.“ *Demografie* 40 (4): 67–73.
- Widmer, Eric D., Gilbert Ritschard. 2008. „Trajectoire professionnelles et familiales en Suisse: quelle pluralisation?“ *Transitions dans le parcours de vie et construction des inégalités*, Genève, 20.–21. 6. 2008.
- Widmer, Eric D., Gilbert Ritschard. 2009. „The De-standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal?“ *Advances in Life Course Research* 14 (1–2): 28–39.
- Wu, Lawrence L. 2000. „Some Comments on ‚Sequence Analysis and Optimal Matching Methods in Sociology: Review and Prospect‘.“ *Sociological Methods & Research* 29 (1): 41–64.
- Wynnyczuk, Vladimír. 1964. „Informační výzkum o prodloužené mateřské dovolené ve vybraných okresech.“ *Demografie* 6 (4): 352–355.

Další prameny

- Sbírka zákonů České republiky 1964.
- Sbírka zákonů České republiky 1969.
- Sbírka zákonů České republiky 1971.
- Sbírka zákonů České republiky 1984.
- Sbírka zákonů České republiky 1987.
- Sbírka zákonů České republiky 1990.
- Sbírka zákonů České republiky 1995.
- Sbírka zákonů České republiky 2000.
- Sbírka zákonů České republiky 2007.

Přílohy

Příloha A. Modul Pracovní dráhy. Český dotazník ISSP 2002

Pokyn pro tazatele:

Otázky Z2. až Z20. zaznamenávejte do tabulky „ŽIVOTNÍ DRÁHA“. Opakujte otázky postupně od současnosti nazpět v čase, až respondent uvede všechny změny od okamžiku, kdy poprvé ve svém životě opustil školu.

POZOR! U respondentů v současnosti ekonomicky neaktivních je mimořádně důležité získat přesnou informaci alespoň o jejich **posledním zaměstnání**. Pokud respondent nechce odpovídat na otázky o životní dráze, požádejte jej alespoň o údaje o jeho posledním zaměstnání.

Z2a–e. Rád bych se dozvěděl/a něco o tom, co jste dělal/a v průběhu Vašeho života. Řekněte mi, prosím, postupně o všech změnách práce či zaměstnání, i když to třeba bylo ve stejné firmě nebo organizaci, například tím, že došlo jen k povýšení či k jiné změně funkce nebo pracovního zařazení. Také mi řekněte, zda jste z jakéhokoli důvodu přestal/a pracovat. Uvažujte všechna svá zaměstnání či jiné činnosti uvedené na kartě T, pokud trvaly alespoň čtyři měsíce.

Co jste dělal/a před Vaší současnou činností?

a) Jaké bylo Vaše ekonomické postavení?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU T. ZAKROUŽKUJTE ODPOVĚĎ V PŘÍSLUŠNÉM ŘÁDKU TABULKY.

b) Ve kterém roce jste s touto činností začal/a?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ=03, NEODPOVĚDĚL=04.

c) Vzpomenete si, ve kterém to bylo měsíci?

POKYN: POKUD DOTAZOVANÝ NEVÍ MĚSÍC, ZEPTEJTE SE: A VZPOMNĚL/A BYSTE SI, VE KTERÉM ROČNÍM OBDOBÍ TO BYLO? BYLO TO V ZIMĚ, NA JAŘE, V LÉTĚ, NEBO NA PODZIM?

!!! POZOR FILTR !!!

FILTR: Pokud byl respondent v dané době ekonomicky aktivní (kódy 1,2 v ot. a)) – položte otázky d) a e). Pokud respondent není/nebyl ekonomicky aktivní, přejděte k otázce Z3.

d) Jaká byla Vaše profese, případně pracovní zařazení ve Vašem hlavním zaměstnání? Jakou práci jste vykonával/a?

POKYN: ODPOVĚĎ ZAZNAMENEJTE CO NEJPODROBNĚJI. NESTAČÍ ÚDAJ „DĚLNÍK“, ALE JE POTŘEBA DALŠÍ URČENÍ NAPŘ. „DĚLNÍK U BĚŽÍCÍHO PÁSU VE VÝROBNĚ MOTORŮ“. NEVÍ=9998, NEODPOVĚDĚL/A=9999,

POKUD DOTAZOVANÝ/Á SDĚLÍ, ŽE MÁ/MĚL/A VÍCE ZAMĚSTNÁNÍ, PTEJTE SE NA HLAVNÍ ZAMĚSTNÁNÍ. HLAVNÍ ZAMĚSTNÁNÍ JE TO, VE KTERÉM DOTAZOVANÝ TRÁVÍ NEJVÍCE ČASU.

e) Měl/a jste ve svém hlavním zaměstnání nějaké podřízené nebo zaměstnance? Pokud ano, kolik?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU S A ZAKROUŽKUJTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ! ZAMĚSTNANCI UVÁDĚJÍ POČET PODŘÍZENÝCH, SAMOSTATNĚ VÝDĚLEČNĚ ČINNÍ POČET SVÝCH ZAMĚSTNANCŮ.

POKUD SE DOTAZOVANÝ ZEPTÁ, ZDA MÁ ZAPOČÍTAT POUZE PRACOVNÍKY, KTERÉ ŘÍDÍ PŘÍMO, NEBO I TY, KTEŘÍ JSOU ŘÍZENI JEHO PODŘÍZENÝMI, POŽÁDEJTE DOTAZOVANÉHO, ABY ZAPOČÍTAL VŠECHNY PRACOVNÍKY, KTERÉ ŘÍDÍ PŘÍMO I NEPŘÍMO. POZOR: UČITELÉ NEUVÁDĚJÍ ŽÁKY, SOCIÁLNÍ PRACOVNÍCI NEUVÁDĚJÍ SVÉ KLIENTY, ATD. POKUD DOTAZOVANÝ ŘÍKÁ, ŽE SE POČET JEHO PODŘÍZENÝCH V TOMTO ZAMĚSTNÁNÍ MĚNIL, POŽÁDEJTE HO, AŽ UVEDE NEJVYŠŠÍ POČET.

Pro všechny respondenty.

Z3 až Z20. Co jste dělal/a před tím?

Opakujte otázky a) až e) z otázky Z2, až dotazovaný uvede všechny změny až k prvnímu zaměstnání či stavu, který bezprostředně následoval poté, co resp. poprvé opustil školu, studium, učební obor.

Tabulka „Životní dráha“

POKYN: KÓDY PRO ZAZNAMENÁVÁNÍ JEDNOTLIVÝCH ODPOVĚDÍ JSOU UVEDENY POD TABULKOU. SLOUPEČEK „ZAMĚSTNÁNÍ“ NEVYPLŇUJTE ŽÁDNÝM KÓDEM, ZAZNAMENEJTE POUZE DETAILNÍ POPIS POVOLÁNÍ DO SAMOSTATNÉ TABULKY.

Z	A) Typ činnosti z karty T (zakroužkujte)	Začátek		Pokud šlo o zaměstnání/podnikání	
		B) Rok poslední dvojčíslí, NEVÍ=03, NEODPOVĚDĚL=04	C) Měsíc dvojčíslí nebo 13-jaro, 14-léto, 15-podzim, 16-zima, neví-98, neodpov-99	D) Zaměstnání (Detailní popis)	E) Podřízení/ Zaměstnanci (zakroužkujte)
02	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	-- --	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
03	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	-- --	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
04	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	-- --	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
05	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	-- --	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
06	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	-- --	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl

Z	A) Typ činnosti	Začátek		Pokud šlo o zaměstnání/podnikání	
		B) Rok	C) Měsíc	D) Zaměstnání	E) Podřízení/ Zaměstnanci
07	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
08	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
09	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
10	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
11	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
12	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
13	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	— —	— —	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl

Z	A) Typ činnosti	Začátek		Pokud šlo o zaměstnání/podnikání	
		B) Rok	C) Měsíc	D) Zaměstnání	E) Podřízení/ Zaměstnanci
14	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
15	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
16	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
17	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
18	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
19	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl
20	1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 98 99	-- --	---	_____	1) žádní 2) 1 – 10 3) více než 10 8) neví 9) neodpověděl

KARTA T

1. zaměstnanec/kyně
2. soukromník/ce, podnikatel/ka
3. pracující důchodce/kyně
4. nepracující důchodce/kyně
5. nezaměstnaný/á
6. mateřská nebo rodičovská dovolená
7. trvale v domácnosti
8. voják základní služby
9. student/ka, učnice/učnice
10. jiné

98. neví
99. neodpověděl/a

Příloha B. Rodičovská dráha. Český dotazník ISSP 2002

Nyní bychom se Vás rádi zeptali na několik informací o Vašich dětech.

A31. Můžete nám říct, v jakém měsíci a roce se narodilo Vaše první, druhé, třetí, ... dítě?

Pokyn: Zaznamenejte poslední dvoučíslí letopočtu, např. 1980=80, 2001=01, atp. neví měsíc=98, neodpověděl Měsíc=99, neví Rok=03, neodpověděl rok=04.

	Měsíc narození dítěte (zapište číslicí)	Rok narození dítěte (poslední dvoučíslí)
a) První dítě	_____	_____
b) Druhé dítě	_____	_____
c) Třetí dítě	_____	_____
d) Čtvrté dítě	_____	_____
e) Páté dítě	_____	_____

(FILTR) **A34. Byl/a jste s Vaším prvním, druhým, třetím ... dítětem na mateřské /rodičovské dovolené?**

A35. Jak dlouho jste byl/a se svým prvním, druhým, třetím ... dítětem na mateřské /rodičovské dovolené? Uveďte, prosím, v měsících tzn. rok = 12 měsíců, 1,5 roku = 18 měsíců, 3 roky = 36 měsíců apod.

	A34 – Byl/a jste s Vaším dítětem na rodičovské dovolené?		A35 – Počet měsíců rodičovské dovolené
První dítě	1) Ano 2) Ne	☐ ☐	Počet měsíců: _____
Druhé dítě	1) Ano 2) Ne 9) Nemá druhé dítě	☐ ☐ ☐	Počet měsíců: _____
Třetí dítě	1) Ano 2) Ne 9) Nemá třetí dítě	☐ ☐ ☐	Počet měsíců: _____
Čtvrté dítě	1) Ano 2) Ne 9) Nemá čtvrté dítě	☐ ☐ ☐	Počet měsíců: _____
Páté dítě	1) Ano 2) Ne 9) Nemá páté dítě	☐ ☐ ☐	Počet měsíců: _____

Příloha C. Partnerská historie. Český dotazník ISSP 2002

Nyní bychom se rádi zeptali na Vaši rodinu.

(FILTR S5.) Jaký je Váš rodinný stav?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AB A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ.

☐	1) Ženatý, vdaná	– POKRAČUJTE OTÁZKOU S8
☐	2) Vdova, vdovec	
☐	3) Rozvedený, rozvedená	
☐	4) Ženatý, vdaná – žijící odděleně	
☐	5) Svobodný/á (nikdy ženatý, vdaná)	
☐	9) Neodpověděl/a	

(FILTR S6.) Žijete se stálým partnerem /stálou partnerkou?

- 1) Ano – POKRAČUJTE OTÁZKOU S8
2) Ne

(FILTR S7.) Žil/a jste v minulosti se stálým partnerem /stálou partnerkou?

- 1) Ano – POKRAČUJTE OTÁZKOU S19
2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S37

Současný partner.

S8. Jaké je ekonomické postavení, hlavní zdroj obživy Vašeho partnera /Vaší partnerky?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AC A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ!

- 1) Zaměstnanec na plný úvazek
- 2) Zaměstnanec na částečný úvazek (1/2 a vyšší)
- 3) Zaměstnanec na částečný úvazek (méně než 1/2)
- 4) Soukromník, podnikatel
- 5) Svobodné povolání
- 6) Pomáhající člen rodiny
- 7) Nezaměstnaný
- 8) Student, učeň
- 9) Pracující důchodce
- 10) Důchodce invalidní
- 11) Důchodce starobní
- 12) Trvale v domácnosti
- 13) Na mateřské dovolené, rodičovský příspěvek
- 14) Ostatní
- 99) *Neodpověděl/a*

S9. Jaké bylo ekonomické postavení, hlavní zdroj obživy Vašeho partnera /Vaší partnerky v době, kdy jste spolu začali žít?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AC A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ!

S10. Jaké je nejvyšší školní vzdělání Vašeho partnera /Vaší partnerky?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AD A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ!

- 1) Neúplné základní
- 2) Základní
- 3) Vyučení
- 4) Střední bez maturity
- 5) Střední odborné s maturitou
- 6) Střední všeobecné s maturitou
- 7) Nedokončené vysokoškolské
- 8) Ukončené vysokoškolské – bakalářské
- 9) Ukončené vysokoškolské – magisterské a postgraduální
- 99) *Neodpověděl/a*

S11. A jaká je profese, případně pracovní zařazení Vašeho partnera /Vaší partnerky? Jakou práci dělá?

POKYN: JESTLIŽE PARTNER RESPONDENTA V SOUČASNÉ DOBĚ NEPRACUJE, PTÁTE SE NA POSLEDNÍ PROFESI. JE-LI PRACUJÍCÍM DŮCHODCEM, TAK NA PROFESI PŘED ODCHODEM DO DŮCHODU. NEVÍ=9998, NEODPOVĚDĚL(A)=9999, NIKDY NEPRACOVAL(A)=0000 – POKRAČUJTE OTÁZKOU S15

Podrobně запиšte:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
_____	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
_____	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
_____	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
_____	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

S12. Pracuje/Pracoval Váš partner /Vaše partnerka ve svém hlavním zaměstnání:

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AE! VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ. JESTLIŽE PARTNER RESPONDENTA V SOUČASNÉ DOBĚ NEPRACUJE, PTÁTE SE NA POSLEDNÍ PROFESI. JE-LI PRACUJÍCÍM DŮCHODCEM, TAK NA PROFESI PŘED ODCHODEM DO DŮCHODU.

- 1) V soukromém podniku (v akciové společnosti, ve spol. s ručením omezeným, veřejné obchodní spol. nebo družstvu, i se státní účastí, ...)
- 2) Ve státním podniku
- 3) Ve státní správě (ministerstvo, katastrální úřad, Česká policie, armáda, ...)
- 4) V samosprávě (obecní úřad, profesní komora)
- 5) Ve veřejné instituci (škola, veřejné zdrav. zařízení, Český rozhlas, ...)
- 6) V nadaci nebo v obecně prospěšné společnosti
- 7) Jinde
- 8) Neví
- 99) Neodpověděl/a

S13. Má/měl(a) Váš partner /Vaše partnerka ve svém hlavním zaměstnání nějaké podřízené? Pokud ano, kolik?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AF A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ. JESTLIŽE PARTNER RESPONDENTA V SOUČASNÉ DOBĚ NEPRACUJE, PTÁTE SE NA POSLEDNÍ PROFESI. JE-LI PRACUJÍCÍM DŮCHODCEM, TAK NA PROFESI PŘED ODCHODEM DO DŮCHODU.

- 1) Žádné podřízené
- 2) 1 – 10
- 3) Více než 10
- 8) Neví
- 9) Neodpověděl/a

(FILTR) OTÁZKA S14 JE POUZE PRO TY, JEJICHŽ PARTNER/KA JE, NEBO BĚHEM POSLEDNÍ EKONOMICKÉ AKTIVITY BYL/A SOUKROMÝM PODNIKATELEM /SOUKROMOU PODNIKATELKOU.

S14. Pokud je/byl/a Váš partner /Vaše partnerka soukromým podnikatelem /soukromou podnikatelkou, má/měl/a nějaké zaměstnance?

POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ. JESTLIŽE PARTNER RESPONDENTA V SOUČASNÉ DOBĚ NEPRACUJE, PTÁTE SE NA POSLEDNÍ PROFESI. JE-LI PRACUJÍCÍM DŮCHODCEM, TAK NA PROFESI PŘED ODCHODEM DO DŮCHODU.

- 1) Ano
- 2) Ne
- 8) Neví
- 9) Neodpověděl/a

S15. Ve kterém měsíci a roce jste začal/a s tímto partnerem /touto partnerkou žít?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚDĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚDĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

(FILTR S16.) Byli jste v době, kdy jste spolu začali žít, s tímto partnerem/touto partnerkou oddáni?

- 1) Ano – POKRAČUJTE OTÁZKOU S19
- 2) Ne

(FILTR S17.) Vstoupili jste do manželství později?

- 1) Ano
- 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S19

18. V jakém měsíci a roce to bylo?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚDĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚDĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

Předchozí partner.

S19. Žijeme v době, kdy jsou lidé nuceni z nejrůznějších důvodů ukončit vztah, ve kterém žijí. Jiní lidé jsou nuceni se vyrovnat s úmrtím partnera. Rádi bychom se Vás zeptali, zda jste žil/a v minulosti s jiným stálým partnerem /stálou partnerkou, se kterým jste se rozvedl/a, rozešel/a či který/á zemřel/a.

- 1) Ano
- 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S37

S20. Jaké bylo ekonomické postavení, hlavní zdroj obživy Vašeho partnera /Vaší partnerky v době, kdy jste spolu začali žít?

VIZ KARTA AC

S21. Jaké bylo nejvyšší školní vzdělání tohoto partnera /této partnerky?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU AI A VYZNAČTE POUZE JEDNU ODPOVĚĎ!

S22. Ve kterém měsíci a roce jste začal/a s tímto partnerem /touto partnerkou žít?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚĎĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚĎĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

(FILTR S23.) Byli jste v době, kdy jste spolu začali žít, s tímto partnerem /touto partnerkou oddáni?

- 1) Ano – POKRAČUJTE OTÁZKOU S26
 2) Ne

(FILTR S24.) Vstoupili jste do manželství později?

- 1) Ano
 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S26

S25. V jakém měsíci a roce to bylo?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚĎĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚĎĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

S26. V jakém měsíci a roce jste přestal/a s tímto partnerem /touto partnerkou žít?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚĎĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚĎĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

S27. Můžeme se Vás zeptat, jaký byl důvod ukončení tohoto vztahu?

- 1) Rozvod/rozchod
- 2) Úmrtí partnera

Před-předchozí partner

S28. Žil/a jste předtím ještě s jiným partnerem /jinou partnerkou?

- 1) Ano
- 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S37

S29. Jaké bylo ekonomické postavení, hlavní zdroj obživy Vašeho partnera /Vaší partnerky v době, kdy jste spolu začali žít?

VIZ KARTA AC

S30. Jaké bylo nejvyšší školní vzdělání tohoto partnera /této partnerky?

VIZ KARTA AD

S31. Ve kterém měsíci a roce jste začal/a s tímto partnerem /touto partnerkou žít?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚDĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚDĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

(FILTR S32.) Byli jste v době, kdy jste spolu začali žít, s tímto partnerem /touto partnerkou oddáni?

- 1) Ano
- 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S37

(FILTR S33.) Vstoupili jste do manželství později?

- 1) Ano
- 2) Ne – POKRAČUJTE OTÁZKOU S35

S34. V jakém měsíci a roce to bylo?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ=03, NEODPOVĚDĚL=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

S35. V jakém měsíci a roce jste přestal/a s tímto partnerem /touto partnerkou žít?

POKYN: ZAZNAMENEJTE POSLEDNÍ DVOUČÍSLÍ LETOPOČTU, NAPŘ. 1980=80, 2001=01, ATP. NEVÍ MĚSÍC=98, NEODPOVĚDĚL MĚSÍC=99. NEVÍ ROK=03, NEODPOVĚDĚL ROK=04.

Měsíc: __ __ Rok: __ __

S36. Můžeme se Vás zeptat, jaký byl důvod ukončení tohoto vztahu?

- 1) Rozvod/rozchod
 2) Úmrtí partnera

Příloha D. Postoje k zaměstnání ženy a rolím v rodině. Český dotazník ISSP 2002**A1. Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s těmito výroky?**

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU A. POSTUPNĚ ČTĚTE POLOŽKY. V KAŽDÉM ŘÁDKU VYZNAČTE JEDNU ODPOVĚĎ.

	Rozhodně souhlasím	Spíše souhlasím	Ani souhlas ani nesouhlas	Spíše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	Neumí vybrat
	1	2	3	4	5	8
a) Pracující matka může se svým dítětem vytvořit stejně vřelý a bezpečný vztah jako matka, která není zaměstnaná.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
b) Předškolní dítě pravděpodobně strádá, pokud jeho matka pracuje.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
c) Je-li žena zaměstnaná na celý úvazek, rodinný život tím v zásadě trpí.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
d) Nic proti zaměstnání, ale většina žen stejně touží po domově a dětech.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
e) Být ženou v domácnosti je stejně uspokojivé, jako mít zaměstnání.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
f) Zaměstnání je pro ženu nejlepší způsob, jak být nezávislou.	☐	☐	☐	☐	☐	☐

A2. Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s následujícími výroky?

POKYN: PONECHTE KARTU A. POSTUPNĚ ČTĚTE POLOŽKY. V KAŽDÉM ŘÁDKU VYZNAČTE JEDNU ODPOVĚĎ.

	Rozhodně souhlasím	Spíše souhlasím	Ani souhlas ani nesouhlas	Spíše nesouhlasím	Rozhodně nesouhlasím	Neumí vybrat
	1	2	3	4	5	8
a) Do rodinného rozpočtu by měli přispívat muž i žena.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
b) Muž má vydělávat peníze a žena se má starat o domácnost a o rodinu.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
c) Muži by se měli více než doposud podílet na práci v domácnosti.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
d) Muži by se měli více než doposud podílet na péči o děti.	☐	☐	☐	☐	☐	☐

A3. Myslíte si, že za následujících okolností by ženy měly pracovat na celý úvazek, na částečný úvazek, nebo by měly zůstat doma?

POKYN: PŘEDLOŽTE KARTU B. POSTUPNĚ ČTĚTE POLOŽKY. V KAŽDÉM ŘÁDKU VYZNAČTE JEDNU ODPOVĚĎ.

	Na celý úvazek	Na částečný úvazek	Zůstat doma	Neumí vybrat
	1	2	3	8
a) Po uzavření sňatku, než se narodí děti.	☐	☐	☐	☐
b) Když je některé z dětí v předškolním věku.	☐	☐	☐	☐
c) Když nejmladší dítě začne chodit do školy.	☐	☐	☐	☐
d) Po odchodu dětí z domova.	☐	☐	☐	☐

A26. Do jaké míry si myslíte, že Vaše rodinné povinnosti zasahují do Vašeho pracovního růstu a vyhlídek do budoucna?

POKYN: VYZNAČTE POUZE JEDINOU ODPOVĚĎ.

- 1) Velmi
- 2) Docela hodně
- 3) Trochu
- 4) Jen málo
- 5) Vůbec
- 6) Neumí vybrat

A27. Do jaké míry souhlasíte nebo nesouhlasíte s těmito výroky?

POKYN: V KAŽDÉM ŘÁDKU VYZNAČTE JEDNU ODPOVĚĎ.

	Rozhodně souhlasím	Spíše souhlasím	Ani sou- hlas ani nesouhlas	Spíše ne- souhlasím	Rozhodně nesou- hlasím	Neumí vybrat
	1	2	3	4	5	8
a) Je důležité věnovat se kariéře i v případě, že to zasahuje do rodinného života.	☐	☐	☐	☐	☐	☐
b) Není správné, aby byl muž doma s dětmi a žena chodila do práce.	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Shrnutí

Tato studie vycházela z holistického přístupu ke studiu životní dráhy a kladla dva hlavní cíle: zaprvé, představit perspektivu životní dráhy a soubor nově se rozvíjejících metod, které umožňují studium životní dráhy jako sekvence stavů; zadruhé, těžiště práce tvořila analýza pracovních a rodinných drah mezi 18 a 35 lety v České republice. Analytická část se věnovala třem otázkám. Je možné nalézt odlišné typy raných rodinných a pracovních trajektorií? Zadruhé, pokud ano, liší se zastoupení rozdílných typů rodinných a pracovních drah v mezikohortním srovnání? Můžeme pozorovat větší diferenciaci raných životních drah v mladších kohortách?

Tato studie vycházela z dat výzkumného šetření ISSP 2002 Rodina a Gender role, jehož součástí byl v České republice modul otázek zaměřených na partnerskou, rodičovskou a pracovní historii. Do analýzy byli zahrnuti jen ti, kterým bylo v roce 2002 přinejmenším 35 let (osoby narozené do roku 1967). Tato data umožňují srovnávat profesní a rodinné starty odehrávající se před rokem 1989 s těmi, které probíhaly již v nových sociálních, politických a ekonomických podmínkách po roce 1989.

Úvodní kapitoly byly věnovány shrnutí teoretických východisek konceptu životní dráhy a bližšímu představení metod analýzy sekvencí, a zejména metody optimálního seskupování, která byla použita k identifikaci vzorců raných rodinných a pracovních drah. Analýza sekvencí umožňuje systematický popis životní dráhy a identifikaci vzorců podobných trajektorií a umožňuje empiricky zkoumat hypotézy o de-standardizaci a diferenciaci životní dráhy. Hlavní část práce tvoří kapitoly pět až šest, které se věnují postupně analýze rodinných, pracovních drah a posléze analyzují souběžně průběh rodinných a pracovních drah v období mezi 18 a 35 lety věku.

Analýza rodinných drah sledovala vstup do prvního partnerského soužití, vstup do manželství a narození prvního dítěte a případné další změny partnerského a rodinného uspořádání, kterými jedinec do svých 35 let prošel. Její zjištění dokládají, že i před rokem 1989 existovala poměrně velká pluralita rodinných startů. Nejčastější rodinnou dráhou, kterou procházely přibližně dvě třetiny dotazovaných, byla klasická rodinná dráha zahrnující vstup do manželství a rodičovství. Vedle klasické rodinné dráhy byly i ve starších kohortách identifikovány rodinné dráhy bezdětných partnerských párů, dráhy singles a dráhy osamělých rodičů. Dráhou singles a klasickou rodinnou dráhou s pozdějším vstupem do manželství a rodičovství procházeli častěji lidé s vysokoškolským vzděláním.

Analýza pracovních drah sledovala změny, zda byl jedinec zaměstnaný, nebo ne, studoval, nebo se věnoval péči o dítě. Podobně jako v případě rodinných drah je významným diferenciačním fakto-

rem pracovních drah výše dosaženého vzdělání. Průběh raných pracovních drah mužů i žen se liší časováním vstupu do zaměstnání. Pracovní dráhy žen jsou výrazně ovlivněny mateřstvím a výrazně se v nich odráží změny nastavení mateřské a rodičovské dovolené, ke kterým docházelo v České republice postupně od 70. let 20. století. Analýzy neidentifikovaly typ dráhy ženy v domácnosti spojený výhradně s péčí o rodinu a nepotvrdily, že by ženy, které procházely různými typy pracovních drah, zastávaly odlišné postoje k zaměstnání. Ženy, které strávily nejdelší dobu v domácnosti péčí o děti, ale vyjadřovaly silnější souhlas s tradiční dělbou rolí v rodině.

S výjimkou počátku pracovní dráhy, kdy byla kvůli souběhu fází studia, zapojení do ekonomické aktivity a základní vojenské služby dříve situace rozmanitější u mužů, se pracovní dráhy žen vyznačují vyšší heterogenitou. V důsledku prodlužování studia můžeme v nejmladší kohortě paradoxně zaznamenat snížení variability situací na počátku pracovní dráhy, poté se ale celkově variabilita pracovních uspořádání zvyšuje. Analýza souběhu pracovní a rodinné dráhy odhalila typ rané pracovní dráhy orientované pouze na pracovní zapojení – kontinuální pracovní dráhu singles. Do skupiny stabilně zaměstnaných, ale nežijících s partnerem či partnerkou a odkládajících rodičovství se zařadilo přibližně 14 % mužů a žen. Další specifickou drahou spojenou s odkládáním rodičovství je dráha s prodlouženým obdobím studia, kterou procházela 3 % žen a 5 % mužů. Většina žen (i mužů) se zařadila do skupiny kombinujících pracovní zapojení s péčí o děti. Můžeme očekávat, že se v mladších kohortách narozených v 70. letech a později bude oslabovat klasická rodinná dráha s časným vstupem do rodičovství a bude se zvyšovat podíl mladých lidí, kteří odkládají rodičovství a/nebo nežijí s partnerem nebo partnerkou. Můžeme rovněž předpokládat, že se budou rozvíjet nové typy rodinných drah, zahrnující rodičovství bez vstupu do manželství, a že se bude rozšiřovat zastoupení nestabilních pracovních drah s epizodami nezaměstnanosti.

Summary

This study draws upon the holistic approach in the study of the life course. It had two objectives: first, to introduce the dynamic perspective in the study of work and family by using a set of newly developing methods that study in trajectories in a holistic way (as a sequence of states); second, to analyse the work and family trajectories of people between the ages of 18 and 35 in the Czech Republic. The analytical part of the study focused on three basic questions: Is it possible to observe a variety of types of early work and family trajectories? Second, if it is, is there any cohort differences Is there greater differentiation in the early life courses of younger age cohorts?

The analyses were based on data from the ISSP 2002 'Family and Gender Roles' survey, which in the Czech Republic included a module of questions on the respondent's partner, family, and work history. The data used encompass the early work and family careers of people born up until 1967. These data make it possible to compare work and family trajectories occurred partly before 1989 with trajectories of the youngest cohorts occurring in the new social, political, and economic conditions after 1989.

The first two chapters in the study contain summaries of the theoretical bases of the life-course concept and a more detailed introduction to the methods of sequence analysis and especially optimal matching, which was used to identify patterns of early work and family trajectories. Applying a holistic approach to studying life courses, the specific life event can be set in the context of preceding and subsequent life events. Using sequence analysis it is possible to explore and systematically define life-course data and identify patterns of similar trajectories. At the same time, it also makes it possible to empirically examine hypotheses about the de-standardisation and differentiation of life courses.

Chapters five and six form the core part of this study. They present a separate analysis of early family and work trajectories and then focus on a multichannel analysis of work and trajectories between the ages of 18 and 35. The analysis of family trajectories observed the timing and the sequencing of three transitions in the early phases of the family trajectory: starting to live with a partner, entering into marriage, and the birth of a child and other changes to partnership and family life that an individual went through up until the age of 35. The findings indicate that even before 1989 the starting phases of the family trajectory were relatively diverse. The most common family trajectory, experienced by roughly two-thirds of respondents, was the classic family trajectory, starting with entry into marriage and parenthood. Alongside the classic family trajectories, in the older cohorts it was also possible to identify family trajectories of childless couples, singles'

trajectories, and lone-parent trajectories. The singles' trajectory and the classic family trajectory with later marriage and parenthood were more often experienced by people with higher education.

Work trajectory observed changes in employment status and report changes in five reversible states: employment, unemployment, family care, study and other. As in the case of family trajectories, a significant differentiating factor in work trajectories is highest completed education. The early work trajectories of men and women vary in course by the timing of the start of employment. Women's work trajectories are influenced by maternity and reflect changes in the conditions of maternity and parental leave that have been introduced over time since the 1970s. However, the analyses did not identify a 'women in the household' type of trajectory connected solely with caring for the family, and they did not confirm the proposition that women who have been through different types of work trajectories have different attitudes towards employment. However, women who remained longest at home caring for children agreed more strongly with the notion that men should be the family breadwinner and women should take care of the household.

The work trajectories of women are more heterogeneous than those of men. An exception to this used to occur at the start of the work trajectory, when the stages of studying, participation in economic activity, and basic military service occurred simultaneously, making the situation of men more diverse. An joint analysis of work and family trajectories revealed a type of early work trajectory oriented solely towards work – the continuous work trajectory of singles. Around 14% of men and women comprise a group of people who are stably employed, not living with a partner, and postponing parenthood. Another specific trajectory connected with the postponement of parenthood is the trajectory with a prolonged period of study, experienced by 3% of women and 5% of men. The majority of women (and men) fell into the group who combine work with caring for children. Owing to the longer period spent studying, we find in the youngest cohort paradoxically less variability in the situations at the start of the work trajectory, but later the overall variability of work trajectories of young adults increases. We can expect that in the youngest cohorts born in 1970s and later the classic family trajectory with early entry into parenthood will decrease and the share of young people who postpone parenthood and/or do not live with a partner will increase. We can also assume that new types of family trajectories will develop, which will include parenthood without entry into marriage, and that the share of unstable work trajectories, including periods of unemployment will spread.

Zusammenfassung

Die vorliegende Studie geht von einem holistischen Ansatz aus und hat zwei Zielsetzungen: Erstens ist dies die Präsentation neuer, sich entwickelnder Verfahren zum Studium von Lebensbahnen als Zustandssequenzen. Der zweite Schwerpunkt liegt in der Analyse beruflicher und familiärer Laufbahnen junger Menschen zwischen 18 und 35 Jahren in Tschechien. Der Analyseteil befasste sich mit drei Fragen. Können unterschiedliche Typen familiärer und beruflicher Trajektorien identifiziert werden? Zweitens, falls ja, unterscheidet sich die Vertretung unterschiedlicher Typen familiärer und beruflicher Laufbahnen im Vergleich zwischen den Kohorten? Kann eine größere Differenzierung früher Lebensbahnen in den jüngeren Alterskohorten beobachtet werden?

Die Studie ging von der Forschungsreihe ISSP 2002 Familie und Gender-Rollen aus, in die für Tschechien auch ein Fragenmodul zur Partnerschafts-, Familien- und Berufsgeschichte einbezogen wurde. In die Analyse wurden nur Befragte einbezogen, die im Jahr 2002 mindestens 35 Jahre alt waren (d.h. bis 1967 geborene). Diese Daten ermöglichen es, den jeweiligen Start des Berufs- und Familienlebens vor 1989 mit jenem in den neuen sozialen, politischen und ökonomischen Bedingungen nach 1989 zu vergleichen.

Die ersten Kapitel wurden der Zusammenfassung der theoretischen Ansätze des Konzepts der Lebensbahn sowie der Erläuterung der Verfahren der Sequenzanalyse und insbesondere der optimalen Übereinstimmung gewidmet, wobei letzteres Verfahren zur Identifizierung von Mustern in frühen familiären und beruflichen Laufbahnen verwendet wurde. Die Sequenzanalyse ermöglicht die systematische Beschreibung der Lebensbahn und die Identifizierung von Mustern ähnlicher Trajektorien und eine empirische Untersuchung der Hypothese bezüglich der De-Standardisierung und Differenzierung der Lebensbahn. Den Hauptteil der Studie bilden die Kapitel Fünf und Sechs, die der stufenweisen Analyse der familiären und beruflichen Laufbahnen sowie der parallelen Analyse der familiären und beruflichen Laufbahnen in der Altersgruppe zwischen 18 und 35 Jahren gewidmet sind.

In der Analyse der Familienlaufbahnen wurden Beginn des partnerschaftlichen Zusammenlebens, Eheschließung und Geburt des ersten Kindes sowie weitere Veränderungen der partnerschaftlichen oder familiären Ordnung, die der Einzelne bis zu seinem 35. Lebensjahr erlebte, beobachtet. Die Ergebnisse zeigen, dass die Pluralität der familiären Anfänge bereits vor 1989 verhältnismäßig groß war. Die häufigste familiäre Laufbahn, die ungefähr zwei Drittel der Befragten durchlief, war die traditionelle familiäre Laufbahn mit Ehe und Elternschaft. Neben der traditionellen familiären Laufbahn konnten auch in den älteren Kohorten familiäre Laufbahnen kinderloser Paare, Singles

und alleinstehender Elternteile identifiziert werden. Die Laufbahn eines Singles sowie die traditionelle familiäre Laufbahn mit späterer Eheschließung und Elternschaft durchliefen häufiger Menschen mit Hochschulbildung.

In der Analyse der beruflichen Daten wurden Veränderungen verfolgt, beispielsweise ob der/die Befragte studierte, berufstätig oder arbeitslos war oder sich der Kindererziehung widmete. Ebenso wie im Falle der familiären Laufbahnen stellt der Bildungsstand auch bei beruflichen Laufbahnen einen wichtigen Differenzierungsfaktor dar. Der Verlauf der frühen beruflichen Laufbahnen von Männern und Frauen unterscheidet sich im Zeitpunkt des Beginns der Berufstätigkeit. Die beruflichen Laufbahnen von Frauen sind sehr stark von der Mutterschaft beeinflusst, und auch die Regelungen von Mutterschafts- und Elternurlaub, die sich in Tschechien seit den 70. Jahren des 20. Jahrhunderts nach und nach wesentlich änderten, stellen einen erheblichen Einflussfaktor dar. Die Analysen konnten den Typ der Laufbahn der Hausfrau im Zusammenhang mit ausschließlicher Fürsorge für die Familie nicht identifizieren und bestätigten nicht die These, dass Frauen, die verschiedene berufliche Laufbahnen durchliefen, unterschiedliche Einstellungen zur Berufstätigkeit aufweisen. Frauen, die am längsten im Haushalt und in der Kindererziehung verbrachten, äußerten jedoch eine stärkere Zustimmung zur traditionellen Rollenaufteilung in der Familie.

Mit Ausnahme des Beginns der Berufstätigkeit, wo die Situation bei Männern aufgrund des Zusammenlaufens der Phasen des Studiums, der beginnenden ökonomischen Aktivität und des Grundwehrdienstes vielfältiger war, zeichnen sich die beruflichen Laufbahnen durch eine größere Heterogenität aus. Paradoxerweise ist in der jüngsten Alterskohorte eine geringere Variabilität zu Beginn der beruflichen Laufbahnen zu verzeichnen, die auf Verlängerungen des Studiums zurückzuführen ist, wobei sich die Gesamtvariabilität der beruflichen Laufbahnen danach jedoch erhöht. Die Analyse des Zusammenlaufens von beruflichen und familiären Laufbahnen deckte einen Typ der frühen beruflichen Laufbahn auf, der lediglich auf den Beruf ausgerichtet war – die kontinuierliche berufliche Laufbahn von Singles. Der Gruppe stabil berufstätiger Menschen, die ohne Partner bzw. Partnerin lebten und die Elternschaft aufschoben, ordneten sich ungefähr 14 % der Männer und Frauen zu. Eine weitere spezifische Laufbahn im Zusammenhang mit dem Aufschub der Elternschaft ist die Laufbahn in Verbindung mit einer Verlängerung der Studiendauer, die 3 % der Frauen und 5 % der Männer durchliefen. Die Mehrheit der Frauen (und Männer) ordnete sich der Gruppe zu, in der Berufstätigkeit und Kindererziehung miteinander verbunden werden. Es ist davon auszugehen, dass sich die traditionelle familiäre Laufbahn mit früher Elternschaft in den jüngeren, in den 70. Jahren und später geborenen Alterskohorten abschwächen und der Anteil junger Menschen, die eine Elternschaft aufschieben und/oder nicht in einer Partnerschaft leben, erhöhen wird. Gleichfalls ist davon auszugehen, dass sich neue Typen familiärer Laufbahnen entwickeln werden, die Elternschaft ohne Eheschließung umfassen, und dass sich der Anteil instabiler beruflicher Laufbahnen mit Perioden der Arbeitslosigkeit erhöhen wird.

O autorce

Mgr. Jana Chaloupková

jana.chaloupkova@soc.cas.cz

absolvovala magisterské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (2005) a v současné době zde dokončuje doktorské studium. Od roku 2002 působí jako odborná pracovnice v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na výzkum rodinného chování, problematiku vztahu práce a rodiny v kontextu životní dráhy a na výzkum hodnot a postojů. Od roku 2008 je řešitelkou juniorského projektu GA AV ČR „Proměny rodinných a pracovních drah v České republice“ a od roku 2009 spolupracuje na projektu „Srovnávací analýza rodinných politik v zemích střední a východní Evropy. Využití metody modelových rodin“ (GA AV ČR). Publikuje v řadě českých odborných časopisů a je spoluautorkou knihy *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR* (2007).

Rodinné a pracovní dráhy mladých: holistická perspektiva

Jana Chaloupková

Edice Sociologické studie/Sociological Studies 09:7

Řídí: Marie Čermáková

Překlady: Robin Cassling, Daniel Meier

Redakce: Denis Jerie

Návrh edice a obálka: Zdeněk Trinkewitz

Sazba: Petr Teichmann

Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o., Praha 4

Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Náklad 200 výtisků

1. vydání

Praha 2009

Prodej zajišťuje Tiskové a ediční oddělení

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.

tel.: 222 221 761, 210 310 217, 218, fax: 222 220 143

e-mail: prodej@soc.cas.cz